

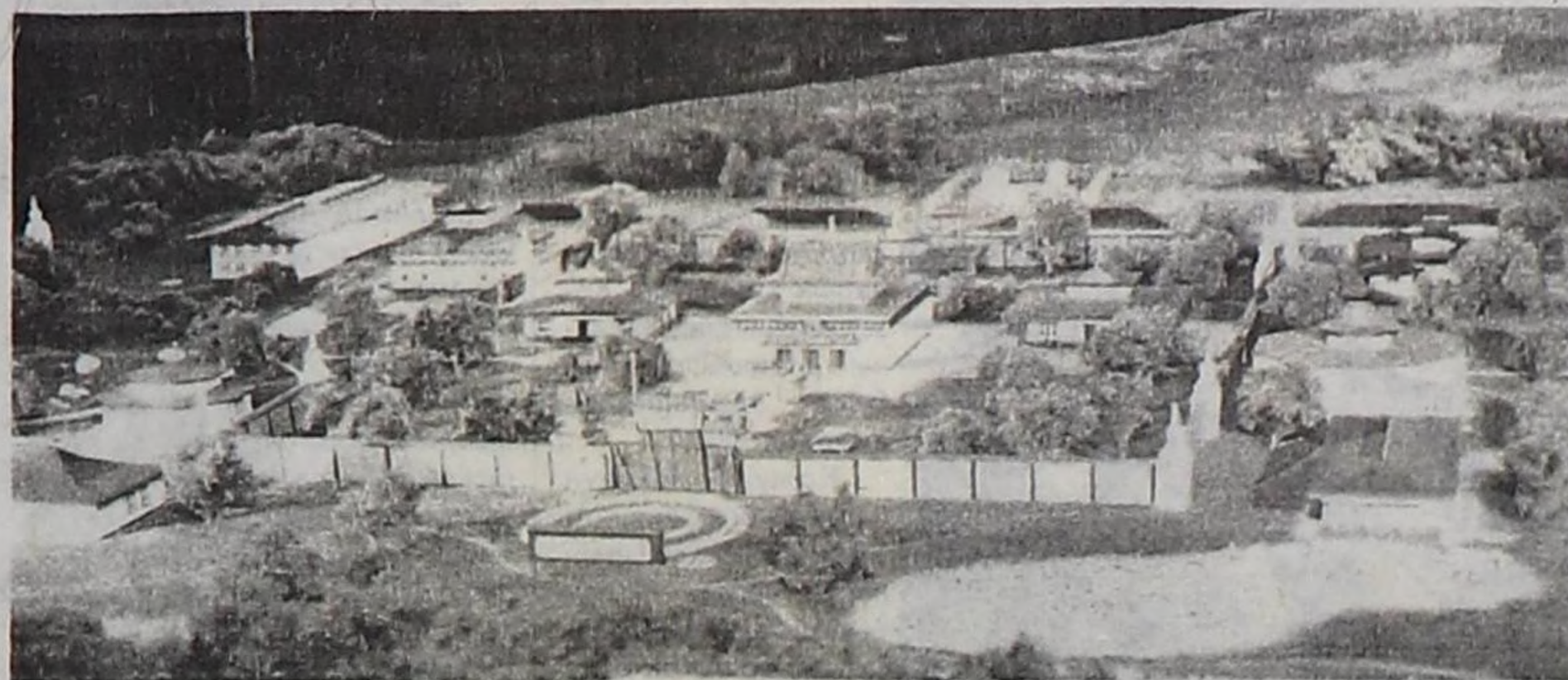
ШЫН

№ 73
(17717)

2009 чылдың
июль 2,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ЧЫРЫК СЕТКИЛДИҢ ОТТУРУКЧУЗУ

Июнь 30-де ТР-ниң Национал музейинге база бир онзагай хүн болган. РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу музейге Устүү-Хүрээ комплекзиниң бичишеткен (экспликация) македин – Сергей Күжүгетович Шойгунуң Тывага белээн, ооң даалгазы-биле эккеп хүлээткен. Ону музейниң эң-не көскү, төп черинде делгээн. Бо төөгүлүг болуушкунуң байырлыг ажыдышкынынга депутат Л.К.Шойгу, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак, музей ажилдакчылары, журналистер киришкен.

Устүү-Хүрээ комплекзиниң бо төлөвилел-македин көргөш, кижиле магадап ханмас. Ол девискээрге чурттаксаазы кели бээр. Ында кирип турар оран-саваларның, бажыңнарның, хүрээлерниң чараш деп чүвезин! Эң-не кол Дзюкчен дуганы, Чойра дуганы (философия школазы), Джут дуганы (Тантра школазы), Калачакра дуганы (номчулга кылыр эң кол дуган) – шупту чаңгыс төп черде турар, оларны долгандыр херимнеп каан. Херим даштында ламалар, хуурактар чурттаар бажыңнар, аалчылар бажыңы, чөмненир чер, өг хүрээ, манба дуган (медицина хүрээзи), дайынчы уран чүүл школазы турар бажың – шупту дыка чараш. Чадаана хемни кежир көвүрүг, ооң ол чарыыңга зоопарк турар. Оон аңгыда даштар сады, субурган, огород, малчын-

нар школазы (өг), автомашиналар турар чер, чунар-бажың, ногаа шыгжамыры дизе-ле, чүнү ында чок дээр. Магадап көрүп тура, бо бүгү кажан-на туттуна бээр ирги деп бодал кижиниң бажыңга ала-чайгаар кирип келир. Дүрген-не тудуп-тургузуп алза, аңаа чедип, хүрээге кирип, лама башкыларның айыс-номналын алза...

Лариса Күжүгетовна бо онза белекти хүлээдип тура, думазының байырын чедирип, ооң сөстөрүн тыва чонга дамчытты:

—Дуңмамның белээн чедирер хүндүлүг хүлээлгени күүседип келгенимге дыка өөрүп тур мен. Сергей Күжүгетович мону шагдала белеткеп эгелээн. Тускай эртемниглер-биле сүмележи, төөгүнү өөренип, бүгү талазы-биле белеткээн. Бодунуң бодалы-биле кылган

ажылы-дыр. Ону кылырының бетинде төлөвилел-документилерни ажилдап кылыр болгай. Шыйыг-чуруктарның чежезин ол дээр. Кайгамчык улуг ажил-дыр ийин харын. Белеткеп, кылып алганының соонда, чон кижилеринизске, эш-өөр, өнүктүрүгкө көргүскен соонда, бо макетти Тываның чурттакчы чону көөр ужурлуг дээш, музейге белек кылдыр чорутканы ол. «Хөй чон көрзүн, Устүү-Хүрээ комплекзинге чүү турарын, ол кандыг болурун чон билген турар ужурлуг» дээн. Дүүн телефоннаштывыс, музейде тургузуп каан, бөгүн ажыдышкыны болур дээримге, дыка өөрдү.

Депутаттың ажил-херээ

Устүү-Хүрээни катап тургузары дээрге, чүгле шажын-биле холбашпаан, политика база эвес, ол дээрге чүнү-даа мурнунда, чонувустун культуразының айтыры-дыр. Эрткен үевиске хүндүткелдин, мөгейиниң бадыйкалы-дыр. Өгбелеривистиң сагып чораан езу-чаңчылдарыңа мөгейиг-дир, оларның чүдүп, ыдыктап чораан чүүлдерин узуткап каан буруувус дээш (боттарывыс эвес-даа болза), ону үүлгеткен кижилерниң мурнундан буруувусту бистер миннир апаар бис.

Устүү-Хүрээ комплекзиниң бо макетте көрдүнгөн ояар амыдыралга боттаныры база бистен боттарывыстан хамааржыр. Аңаа кижиле бүрүзү үлүүн кирирер ужурлуг. Ооң-биле буяныг үүлө-херекти бүдүрүп, боттарывыска буян-кежикти чалап ап турарывыс ол болур. Ынчангаш кыска чугаамны Сергей Күжүгетовичниң сөстери-биле доозуп каайн — буян доктаазын!

А.П.Дамба-Хуурак: — Бо дээр-ге келир үеде салгалдарывыска кайгамчык белек-тир. Ол чүс-чүс чылдарда чонувуска артып калыр. Устүү-Хүрээ комплекзин долузу-биле тудуп, тургузуп алыр болзувуска, чоннуң сагыш-сеткил байлакшылының талазы-биле чеже-даа акша-түңге деңгетинмес улуг үүлө-херекти бүдүргенивис ол болур. Ынчангаш бо улуг үүлөгө кижиле бүрүзүнүң киржилгези чугула. Чонувуска бо бүгүнү чедингир тайыл-бырлап, дамчыдып көрээлиңер.

«Тыва Пор-Бажың» фондузун тургузарын Чазак өөренип көрүп турар. Ол үениң негелдези-дир. Ынчалза-даа чоннуң деткимчези эң кол күш болуру чугаажок — дээш, хүрээ комплекзиниң тудуунче кирир акша-түң өргүлүнүң хааржаанче баштайгы мун рубльди кирирди.

Тываның Камбы-лама эргелелиннн төлээзи чайның ортан айының сес чаазы хүнде бо онзагай болуушкун болуп турарын демдегеп, ол улуг үүлө-херек чогуңгур болурунун демдээ-дир дээрзин өөрүшкү-биле чугаалады.

Национал музейниң директору В.С.Чигжит база бир кайгамчык экспонат немешкенинге өөрүшкүзүн илередип, Шойгуларның өгбүлезинге буяныг үүлө-херекти чогуудуп турары дээш, өөрүп четтиргенин илереткен. Директорнун оралакчызы У.П.Өпей-оол кижиле төрелгетени төөгүнүң хүлүн эвес, а ооң одун дилеп чоруур дээрзин айтып, Устүү-Хүрээниң чулазы ам-даа хып турар болганда, ол ыдык от мөңгөде хып артарын чедип алыры-биле Устүү-Хүрээ тудуунга бүгү чонну үлүүн кириштиреринче кыйгырышаан, өгбүлезиниң өмүнээзинден мун рубльди салгаш, комплекс тудуунга бир-ле оран-саваны төрөл бөлүү-биле тудуп бээр бодап турарын чугаалаан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чуруктарны Ай-кыс МАС-ПЫК-ООЛ тырттырган.

ЧИЗЕ ЭРТТИРЕРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫН САЙГАРГАН

Сибирь федералдыг округта Россияның статистиказының девискээр органнының удуртукчуларының чөвүлелиниң регион хуралы Тыва Республикада июнь 30-де эгелээн. Ооң ажылында Россияның статистиказының удуртукчузунун оралакчызы Александр Кевеш, Россияның статистиказының чурттакчы чоннуң болгаш кадык камгалалының статистиказының эргелелиниң начальниги Ирина Збарская киржирип турар.

Сибирьде Россияның статисти- казының девискээр органнының удуртукчуларының чөвүлелиниң

регион хуралының киржикчилери июнь 30-де Таңды кожуунга бар- гаш, тараачын (арат) ажил-агый-

ларының ажил-чорудулгазы-биле танышкан.

Сибирь федералдыг округта Россияның статистиказының девискээр органнының удуртукчуларының чөвүлелиниң хуралының албан-езузу-биле ажыдышкыны дүүн, июль 1-де, Тыва Республиканың Чазааның Бажыңыга болган. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит хуралдың киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалааш, 2010 чылда чурттакчы чоннуң чизезин эрттиреринге хы-

намчалыг белеткелди чорударын, ылаңгыя күрүне статистиказының удуртукчуларының күүсекчи эрге- чагырга органны-биле харыл- заазын, кады ажылдажылгазын экижидерин күзээн. Тыва Республикада Федералдыг кол инспектор Александр Попов, Россияның статистиказының удуртукчузунун оралакчызы Александр Кевеш олар байыр чедиргеш, бүгү-россияның чизезинге хынамчалыг белеткелди чорударыңа доктааган- нар. Новосибирскиниң статисти- казының девискээр органының

удуртучузу, Сибирь федералдыг округта күрүне статистиказының девискээр органнының удуртукчуларының чөвүлелиниң даргазы экономика эртемнеринин доктору, профессор Александр Кисельников кризистин үезинде бүгү деңгелдин эрге-чагырга органнының бир демниг, сырый харыл- заалыг ажылдаарының дугайында илеткелди кылган. Хуралдың киржикчилери өске-даа илеткелдерни дыңнаан, санал-оналын солушкан.

Чөвүлелдин ээлчеглиг үнүүшкүннүг хуралы бөгүн, июль 2-де, Каа-Хем кожуунга болур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«Наадым – 2009»

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙ – ТӨЛӨПТИГ ЭРТТИРЕРИ

Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа сумузуңуң девискээринде Ак хемден эгезин алган Чес-Булуң хемчигештиң кыдында Дугай деп черде малчын коданга Наадымның баштайгы мөөрейи болур хой кыргылдазынга кожуун чагырыкчызы Орлан Александрович МОНГУШ (чурукта) база аалдап келген. Шүүттүг болгаш харысалгалыг улуг байырлалга чүгле бир-ле ай артып калганын барымдаалааш, Сүт-Хөлге болур 2009 чылдың Наадымынга белеткел ажилдары кайы хире чоруп турарын оон айтырган мен.

— Кел чыдар Наадымны төлөп-тиг эрттиреринче кол кичээнгейни салып турар бис. Бо хүнүн байдалын ап көөр болза, Наадымга белеткел ажилдары элээн шуудай берген чоруп тур. Бо талазы-биле июнь айның 15-те ТР-ниң Чазаның 177 дугаар тускай айтышкыны үнген, бис ол айтышкын үнөр бетинде-ле ТР-ниң Чазаның сүмези-биле боттарывыс тус черниң организастыг комитетин тургускан бис, ында ажилчын бөлүк тургустунган, шупту сумуларның чагырга даргаларының болгаш кожуун чагыргазында турар структураларының даргалары бо ажилчын бөлүкче кирип турар. Оон аңгыда бистин дилээвис езуугаар ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары база бистин ажилчын бөлүүвүсчө кирип турар.

Тиилекчи болган көдээ кожуунарның экономиказын көдүрерде болгаш Наадымны төлөп-тиг эрттиреринге Чазак көрдүнгөн план езуугаар 10 миллион рубльди аңгылап бээр чаңчыл хевээр арткан. Ол акшалардан 585 муң рубльди стадионну чаартыр кылырынга, арткан акшаны долу комплектиги машина-трактор станциязын – 2 МТЗ, 2 ТД-75, андазыннар, сеялкалар, үрезин хораннаар, арыглаар, сөөртүр машиналарны бистин кожуунга деткимче кылдыр Наадым үезинде бээрин шийтпирлээн. Кожуунун сумулары чаагайжыдылган талазы-биле боттарының программаларын ажилдап кылган, ону бистин эрттирип турар хуралдары-выска сайгарып көрүп тур бис, бо хүнде байырлалга тураскааткан ажил-херектер бистин кичээнгейивисте турар. Көдээ кожуунарга шак ындыг улуг харысалгалыг болушкун эрткен чылын Өвүр кожуунун девискээринге болган, а бо чылын бистин кожуунуус национал төлөвилелдерни амыдыралга боттандыра болгаш ниити социал-экономикаг көргүзүлгелерин күүселдезинин талазы-биле тиилелени чедип алырда, Чазактын 32 көргүзүггө доктааткан чуруму езуугаар ниитизи-биле республика иштинде 19 муниципалдыг тургузулар-биле деңгээрге, бистин көргүзүлгелеривис эң эки болган, оон ачызы-биле бистер бирги черге үнген бис, ынчангаш ТР-ниң Чазаның тускай доктаалы-биле «Наадым-2009»-ту эрттирер эргени биске берген. Бо чедиишкин дээрге бистин чонувустун, көдээ ишчилеривистин карак кызыл ажил-ижинин түннели деп, кожуунун чагырга чери үнөлөп көрүп турар.

Эрткен чылын тараа бүдүрер талазы-биле бистин көргүзүлгелеривис база эки болган. Бо чылгы планывыста ол көргүзүлгелерни оондаа эки күүседир дээш хемчеглерни ап тур бис. Чазак болгаш Көдээ

ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының деткимчези-биле 1837 гектар черни тарыыр деп планнап турган болзувусса, ол планни 2626 гектарга чедир улгаттырган бис. Бо дээрге колдуунда сугаттыг шөлдөрдир. Часкы хову ажилдарын бистер үезинде демниг болгаш шалыпкын ажилдап доостувус. Биске чүгле 118 тонна үрезин турган, немей 200 тоннаны Чазак чери Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы таварыштыр биске бергени дыка улуг деткимче болган. Бо хүнде бистер тарып алган тараавыстың дүжүткүрүн чедип алыр дээш кызымак ажилдап тур бис, салдыг сорулгавыс езуугаар бир гектардан алыр дүжүткү 15 центнерден эвээжетпезин кызыдар бис. Алдан-Маадыр сумунун баазазынга тараа тыртар тускай дээрбени тургузарын планнап турар бис, ону Наадымга чедир ажилгалче кирир.

Мал ажылының байдалын база эки деп санап турар мен. 5 айның түннелдери-биле бистин баш бурунгаар планнарывыс колдуу күүсеттинип турар. Тодаргайы-биле чугаалаарга, мыйыстыг бода мал 101 хууга, шээр мал 107, аъттар 105 хууга өскөн, 51859 баш шээр малдың чаш төлү камгалаттыг, 100 баш төрүүр хойга онааштыр 92 хуу чаш төлдү алган.

Оон аңгыда малдың халдавырлыг аарыгларынга удур хемчеглерни база ап турар бис, бо үеде малчыннар колдуунда сериин тайгалар болгаш хемнер уннарның чайлаглап чоруй барган. Чер-черлерде хой чуур ванналар деритинген, кожуунун мал эмчилери-биле сүмележи тургаш, малдың массалыг чуулдазын эрттирерин малчыннар планнап турар.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралкызының хүлээлгезин түр када күүседип турар Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Валентин Ендан Наадымга хамаарыштыр 4 хуралды эрттирген, бистин кожуун төвү Суг-Аксы суурга 1, арткан 3 хуралды яамының баазазынга эрттирген, аңаа салдыг сорулгалар өй-шаанда күүсеттинип турарын чугаалап каардыр мен.

Аът чарыштырар чер-девискээрни тодарадып алган бис, аът маңнаар орукту таарыштыр кылгаш, республиканың организакчы комитетке аңаа чарышты эрттирип болурун бадыладып алыры чугула. Үстүнде чугаалааным хүреш эрттирер стадионну алгыдар талазы-биле хемчеглерни база ап тур бис, аңаа хары угда 5000 хире кижини хүлээп ап шыдаар апар бис. Байырлыг хурал эрттирер, кожуунардан кээр делегацияларны хүлээп алыр Культура бажынын чаартыр ажилдарны база кылып чорудуп тур бис, культура одааның техниктиг байдалы база ажырбас.

дуп тур бис, культура одааның техниктиг байдалы база ажырбас.

Наадым дээрге кидис өглерге чурттаар, көшкүн амыдыралдыг малчыннарның байырлалы болганда, өг хоорайын тигер таарымчалыг черни база шилип алган бис, бо талазы-биле комитет бистин саналывысты чүүлүг деп үнелээн. Кожуун төвү Суг-Аксы болгаш Кара-Чыраа сумунун аразында Хемчик хемнин кыдында улуг, калбак шыкка турар өг хоорайының чаагайжыдылганы кидин түлүк: шөлдү белеткеп, аштап-арыглап, электри чырыын хандыра четкилер шөөр чагыларны тургузар ажил план езуугаар чоруп турар.

Наадым эрттирер хемчеглер чүгле байырлыг хемчеглер-биле кызыгдалаттынмас. Кызыл-Тайга сумузуңуң девискээринде Ак хемден эгезин алган Чес-Булуң кежилдир чонун адааны Аза көвүрү бар, ол 30 чыл бурунгаар туттунган болгаш, амгы үеде оон техниктиг байдалы аргажок, ону машина-балгат кежерге, дыка айыылдыг апарган. Чазын март айда ТР-ниң Чазаның Даргазы маңаа ажилчын албан-езу-биле сургакчылап кээп чорааш, оон байдалын көргөн, объектинин байдалын өөренип көргөш, аңаа 3300 муң рубльди аңгылаан, ону кылып тудуг албан черлеринин аразында тендерлерни эрттирерин организастап турар бис, садыглаашкыга хамаарыштыр белеткел ажилдары доозулган. Олышкаш кожуунун уруглар албан черлеринин капитал септелгезинге Чазак Саң-хөө яамызы таварыштыр 1 миллион рубльди база аңгылап берген, ол акша хөрөңгини чөптүг болгаш шын ажыглаарынче улуг кичээнгейни салган бис.

Наадымны төлөп-тиг уткуурунга кол кичээнгейни чалаткан хоочун малчыннарже угландырганын бистин-биле кады ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлгө яамызы ажилдап турар болганда, ук яамы кожуунда Шаараш аржаанга хоочуннарывыстың дыштанылганын организастаар деп турар. Аржаан-ның чанынга майгыннар лагерин тиккеш, хоочуннарывыстың ажычегин, оларны удуп-дыштаныр орун-дөжөк-биле хандыраарын хүлээнип алган, 30 хире чаа оруннарны бээр эккеп, электри чырыын

тывылдырар шим-чедикчини тургузарын яамы планнап турар.

Наадым үезинде чонун айыыл чок чорун камгалап, ниити корум-чурумну хайгаараар талазы-биле ТР-ниң ИХЯ 450 шагдаа ажилдакчызын аңгылап, Суг-Аксы чорударын хүлээген. Кезек санныг шагдаларны дериглиг айттар-биле хандыраарын аазап тур бис.

Кожуун төвүнүн иштинде орук-чирикти таарыштыр кылырын көрүп тур бис. ТР-ниң орук эргелелин даргазы Андрей Көк-биле кады ажилдажылганы чорудуп, орук септелгезинге бодувустун талавыстан 200 муң, Чазактын талазындан 800 муң, ниитизи-биле 1 миллион рубльди аңгылап бээрин шийтпирлээн чүве, оон удуртуп турар албанының ажилдакчылары бо хүннерде оруктарны септеп, сайлап эгелээр деп турар.

Наадымга келген делегацияларны уткууру-биле, оларны ашкарар, чытырар черлерни аңгылап, баш удур хынамчалыг ажил чоруп турар. Эрткен чылын Хандагайтыга болган байырлалдың бо талазы-биле оларның дуржулганын маңаа база ажыглаары база көрдүнгөн. Амгы үениң даап бодаашкыннары-биле алырга, ниитизи-биле төпке болгаш чоок-кавы черлерге 40 муң хире кижини хүлээп ап шыдаар бис деп чугаалап болур. Көдээ суму чагыргалары-биле өглерни (аалчыларга-даа, конкурска киржир-даа) белеткээр. Хөй чон чыылган черлерге аш-чем хандырылганын организастаарын ТР-ниң Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилели болгаш республиканың Херглекчилер кооперациязы хүлээнип алган.

База бир демдеглексээр чүүлүм болза, бистер болгаш Кызыл хоорайда чурттап турар чаңгыс чер-чурттугларывыс-биле каттай организастыг комитетти тургускан бис, боттарывыстың идепкейжи саналывыс-биле акша-төгерикти салып тургаш, чылдың-на болур Наадымга дараазында тиилекчи болган кожуунга шилчип чоруур, тускай хевир-биле бир янзы онзагай чараш кубокту кылдыртып тур бис, ону келир үеде тиилээр кожуунга байырланчыг байдалга тыпсырын сүмөлешкен бис.

Наадым үезинде улуг, чараш реклама самбыраларын, баннерлерни болгаш кожуунун төлөп-тиг кижилеринин Хүндүлел самбыразын база тургузар план бар.

Келген аалчыларга, көрүкчүлерге бараалгадыр культура-массалыг көргүзүлгелерин дугайында ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызының сайыды Вячеслав Доңгак-биле чугаалашкан бис, бо талазы-биле бүгү хемчеглерни ол бодунун шыңгыы хайгааралынга алган.

Карим МОНГУШ чугаалашкан.
Авторунуң тырттырган чуруу.

РОССИЯНЫН ПРОТЕКТО- РАДЫНЫН 100 ЧЫЛЫ

Тыва Республиканың Чазаа июнь 23-те Кызыл хоорай мэриязының тыва нояннарың дилээ-биле Николай II Россияның Тывага чагыргазын тургусканының 100 чылдаанын демдеглээр дугайында саналын хүлээп алган.

Ол болушкун Россияның Тыва-биле албан-езуу-биле чоокшулажып эгелээнинин эгези, оон түннелинде 1944 чылда Тыва ССРЭ-ниң составынче кирген деп санаттынар. Юбилейни эрттирер болгаш аңаа белеткел дугайында саналдарны, хемчеглерни ажилдап кылып талазы-биле ажилчын бөлүктү Чазактын чанында тургускан. ТР-ниң Чазаның Даргазының оралкычы Сергей Тен ол бөлүктү удуртуп, ийи ай хуусаа дургузунда Россияның Президентизи болгаш РФ-тин Чазабиле чөпшээржилге документилерин кылып чорудар. Бир эвес деткимчени алыр болза, 2014 чылда Тывага Россияның протекторатының 100 чыл болганы болгаш найысылалывыстың 100 харлаанын эрттиреринге федералдыг төп киржир база дузалажыр.

Кызыл хоорай чагыргазы республиканың ведомстволары-биле август 1-де найысылалдың 2014 чылга чедир социал-экономикаг хөгжүлдизи сорулгалыг программаны девискээр чазаның деңгээлинге ажилдап кылып деп планнап турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИ- КАНЫН МЕДАЛЫ- БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазаа Моолдун элчини Рэнцэнсүрэн Оргиохоуну Тыва Республиканың «Шылга-раңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле шаңнаан. Ол шаңналды элчин найыралды быжыглаар болгаш садыг-экономикаг харылзааларны быжыглааны дээш ты-выскан.

Тываның даштыкы экономикаг харылзаалар агентилели республиканың чурттакчыларын-дан моол элчин черинин эки ажилының дугайында дыка хөй өөрүп четтиришкinnen кээп турар деп дыңнаткан. Кызыгаар эртер чөпшээржилге (виза) долдуары дүрген болгаш тодаргай, кызыгаар девискээринде малчыннарның мал-маганы көжүп турар үеде кызыгаар эртип чиде берген таварылгада, компенсация акшаны төлөп берип турарын олар бижип турар.

2009 чылдың 5 айларының дургузунда безин даштыкы садыг-саарылга 507 муң долларга болганы өзүп олурар кады ажилдажылганың бадыткалы-дыр деп, шаңнал тыпсып турар үеде Шолбан-оол Иргит демдеглээн.

Республиканың Чазанга моол элчин өөрүп четтиргенин илө-реткеш, Ш.Кара-оолду Улан-Баатор хоорайга июль 7-11 хүннеринде болур малчыннар байырлалынче чалап турарын дамчыткан.

Айлаң ДАРЖАА.

КҮРҮҮЕ КЫЗЫГААРЫ – КИЧЭЭНГЕЙДЕ

2009 чылдың июль 15-те республиканың эрге-хоойлу камгал органнарының ажилчын хуралы болуп эрн. Ооң ажилына республиканың яамылының болгаш ведомстволарының удуртулары, кызыгаар районнарның чагырганының даргалары киришкен. Кызыгаар элелинден Россияның Федералдыг айыыл чорук албанының Тыва Республика талазы-б эргелелиниң начальниги, полковник Алексей Буеров, начальниктиң оралакчызы, полковник Сергей Крылов, килдис начальниги полковник Сергей Поправко хуралдың аягына киришкен.

Хуралды Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Аир Монгал башкарып эрттирген.

Хуралдың бадылаттыг хунок чоруун хандыраы республикайтырыгларының бирээзинге кожаада онза чугула айтырыгларның чыдар күрүнелериниң девискээриниң бирээзи болуп турар. ден мал оорлаар сорулга-биле Күрүне кызыгаарында болгаш Россияның болгаш Моолдун хамаатызыгаар чоогунун девискээрлелтиларының күрүне кызыгаарыныңинде хоойлуга удур чоруп турар чурумун үрөп турарының дугаңгы-аңгы хөделишкннер-биле йында айтырыг кирген. Бо айтырымиселди шыңгырадыр дуга-талазы-биле илеткелди Россиянында чоокта чаа Россия Федералдыг айыыл чок чорук албанының Чазаның Даргазы В.В. нының Тыва Республика талазы-Тутиниң кыйгыры үнгөн, ол бо биле Кызыгаар эргелелиниң ажилчылтырыгны онза чугулазы-биле дакчызы полковник Сергей Поправко-тургузарын негеп турар. Моон мурко кылган. Ол Россия-Моол кызы-унда чылдарга деңнээрге, Россия-гаарының Тыва участогунда бай-Моол кызыгаарының Тыва участо-далдың дугайында хуралга олур-унда байдал элээн турумчуп кел-жуп турганнарга тодаргайы-билеен болгаш мал оорунун саны чугаалап берген болгаш кайы-даа-вээжеп келгени демдеглеттинген, таланың хамаатыларының малынчалза-даа чоокку үеде ол чурум оорлаар дээш оралдажышкыны-вээшкени долузу-биле узуткат-үзүлбейн турарын, ынчангаш эрге-ынар дугайында чугаалаары ам-жок чугула хемчеглерни алырынчаа эрте.

негеп турарын, ооң эң-не колу Сөөлгү үеде кызыгаарның Ты-кызыгаар болгаш кызыгаар чоо-а участогунда элээн айыылдыг гунга хоойлуну хандыра адырга гланышкын тургустунуп келген. ведомстволар аразында кады-Моолдун девискээринден мал оор-ажылдажылганың деңнелин бед-аар сорулгалыг кызыгаар үрек-дир талазы-биле ажыктыг хемчег-илери бөлүк, организастыг бол-лерни алыры негеттинип келгенин-аш кызыгаар эрттир харылзаалыг айдалдыг болуп бар чыдар.

Чазак хуралына чугаалажыры-биле бо айтырыгны кириргени та-варылга эвес. Тыва Республика Россия Федерациязының кызыгаар чоогунда субъектилериниң бирээзи болуп. Россия биле Моолдун ара-зында 1300 ажыг километр күрүне кызыгаарының участогу — ол чурт-та эң-не узун хемчээлдиг кызы-гаарларның бирээзи. Бо байдалды өөренип көргөш, күрүне кызыгаа-рын болгаш кызыгаар чоогунда девискээрлерниң национал айыыл

кады кызыгаар чурумунун үрекчи-леринде боо-чепсек бар болгаш ону ажыглап болурунун аргазы оларда бар.

Мал оорунун кол чылдагааны-ның бирээзи эрги хевээр, чамдык кижилериниң болгаш кем-херек үл-гедикчилериниң хоойлуга чөрүш-түр материалдыг орулганы дүрген тып алырына сонургалдыг болуп турарында. Кызыгаар чурумунун үрекчилериниң анализинден алгаш көөрге, оларның организациязы кончуг бедик деңнелде тургустун-ган болгаш оорлап алган малды кончуг дүрген соккаш, меге доку-ментилер кылгаш, республиканың өске районнарынче чорудуптар.

Кызыгаар таварыштыр малды оорлаары күрүнениң кызыгаар чурумун үрээни болуп болгаш, ол чурум үрекчилерин дилээри база тудары кызыгаар органнарының бүрүн эргезинге хамааржыр бол-гаш ол сорулгаларны кызыгаар органнарының бүрүн эргезинге база көрдүнгөн хүлээлгезинге дүүштүр шийтпирлеп турар. Ооң-биле чергелештир мону демдегеп каары чугула, мал оорунун талазы-биле республиканың иштинде байдал база дыка берге, ол бистиң иштики айтырывыс болуп, а кы-зыгаар таварыштыр мал оору ын-дыг хевирлиг кем-херек үлгедиг-лериниң ниити санының улуг эвес кезин болуп турар.

Ынчалза-даа тургустунуп кел-ген байдалдан алгаш көөрге, кы-зыгаарга хоойлу-дүрүм үрээр чо-рукту болдурбас талазы-биле мур-нады көрдүнгөн ажилдарның би-рээзинге хамаатыларның орту-зунга информация-тайылбыр бол-гаш профилактика хемчеглерин чорудары база комиссияларның кады ажил-чорудулгазын идепкей-жидери болуп. Борта хамаарыш-тыр хуралга Мөңгүн-Тайга район-нун болгаш Саглы сумузунун ча-гыргаларының комиссияларының кады ажилдажылгазын эки күш-телдиргенин демдеглээн.

Эрткен үелерде республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнары күрүне кызыгаарының камгалалын күштелдирер талазы-биле аңгы-аңгы хемчеглерни кончуг идепкей-лиг чорутканын база демдеглээн. Чижээлээрге, чепсектиг кызыгаар үрекчилериниң күрүне кызыгаары-ның чурумун үрээрин болдурбас сорулга-биле кызыгаар ведом-ствозунун ажилдакчылары рес-публиканың ИХЯ-зы болгаш иштики

херектерниң районнарда кезек-тери-биле кады кызыгаар чурумун хамаатыларның сагып турарының болгаш боо-чепсектиң шын уче-дунун болгаш шыгжап турарының талазы-биле элээн каш рейдилерни чоруткан. Чоруткан ажилдарның түннелинде чүглө 5 ай иштинде хоойлуга чөрүштүр ажыглап турган «8 санныг боо-чепсекти хавырган».

Кожа чыдар күрүнениң девис-кээринден сүрүп эккелген малды дедир эгидер талазы-биле ажыктыг ажилдың бир хевири болза РФ-тиң Чазаның 2000 чылдың декабрь 14-те «Күрүне кызыгаарын ажыр кадарып келген болгаш одар үе-зинде сүрдүргөн малдарны дилеп-тывар болгаш эгидер талазы-биле кады ажилдаар комиссияларның дугайында Россия Федерациязы-ның Чазаның болгаш Моолдун Чазаның аразында дугуржулганы чарарының дугайында» №945 док-таалы-биле бадылаан күрүнелер аразында Дугуржулганы хүлээп алганы болуп. Ынчалза-даа боттут болгаш субъективтиг чылдагаан-нардан оон чуруму долу хемчээли-биле чедир күүсеттинмейн келген.

Хуралдың киржикчилери күрү-не кызыгаарын камгалаар адырга кады ажилдажылганы быжыглаа-рынга болгаш хөгжүдеринге боду-нун ведомстволарының сонургал-дыын бадыткаан, кызыгаарга хоой-луга чөрүштүр хөделишкннер-биле демиселди шыңгырадыр айтырыгга долузу-биле каттыжып турарын илередип, мал оору-биле демиселдин комплекстиг система-зының соңгаарладып болбас хем-чеглерин боттандыраарын, ол угла-ныышкынга күштерни каттышты-рар талазы-биле ажилды чедир чорутпайн турарын хүлээп көргөн.

Хурал ажил-херекчи байдалга эрткен болгаш кызыгаарның Тыва участогунга контрабандага удур ажилды күштелдирип, дугуржул-ганы болгаш мал оорун болдурбас талазы-биле кызыгаар ажилдак-чыларының болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарының кады хө-делириниң талазы-биле чамдык хемчеглерин айыткан болгаш кады хөделириниң планын тодараткан.

Тодаргайлаарга, кызыгаар чоо-гунда чурттакчылыг суурларның тус чер бот-башкарылга орган-нарын ол сорулгаларны күүседи-ринге кириштирер, күрүне кызы-гаарының чурумун сагыырын хан-дырар талазы-биле профилактик-тиг ажилдарны кады чорударын

идепкейжидер болгаш ооң камга-лалына эргежок чугула байдалды тургузар, күрүне кызыгаарының камгалалының адырынга, «Россия Федерациязының күрүне кызыгаа-рының дугайында» РФ-тиң Хоойлу-зунун тодаратканы бүрүн эргени күүседирин хандыраарынче углан-дырган ажилды Тыва Республика-ның Чазы-биле кады уламчылаа-рын саналдаан.

Күрүне кызыгаарын камгалаар болгаш хайгаараар талазы-биле хемчеглерни боттандыраарының ажыктыын бедидер, Россия Феде-рациязының кызыгаар политиказын боттандыраарына күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органна-рының девискээр органнарының болгаш күрүне эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылга органна-рының, организацияларның болгаш хөй-ниити каттыжышкынынарының кады ажил-чорудулгазын ханды-рар сорулга-биле Тыва Республи-каның Кызыгаар комиссиязы дүүштүрер болгаш чөвүлээр ор-ганы тургузар дугайында бодалды чугаалааннар.

Бодап көөрге, ол билдингир. Тус черниң чурттакчы чонунун идепкейинге ооргаланып алгаш, шупту сонургалдыг структуралар-ның күженишкннин каттыштырар болгаш эки сеткилдин илерээш-кини-биле чүглө ынчан ажыктыг болгаш шынарлыг кызыгаарның айыыл чок чоруун хандыраарын шийтпирлеп болуп. Күрүне кызы-гаарының чурумун тургускан бол-гаш хоойлу-биле быжыглаан. Ону камгалаарының, контролдаа-рының болгаш хайгаараарының системазын кижэи бүрүзүнге тайыл-бырлаар, кызыгаарга болгаш кы-зыгаар чоогунун девискээринге хоойлуга чөрүштүр чаңгыс-даа хөделишкн билдинмейн артпас уjurлуг, а кызыгаар чурумунун үрекчилери чөптүг болгаш эгилде чок кеземчени алыр.

Саналдап кириген хемчеглер күрүне кызыгаарының чурумун хандыраар талазы-биле хемчеглер-ниң ажыктыын бедидери билдин-гир, ынчангаш кожа чыдар ийи күрү-нелерниң эп-найыралдыг кожа ха-рылзааларын быжыглаар болгаш моон соңгаар хөгжүдөр арганы бээр.

Елена ЛОБАНОВСКАЯ, РФ-тиң ФАЧА-ның ТР-ниң талазы-биле Кызыгаар эргеле-линиң хөй-ниити-биле харылзаа тудар специалисти.

Нарлалга конференциязы

Наркомания-биле демисел

Бүдүн делегейде наркоманияга удур де-мисел чорудар хүн тазарыштыр Россия Фе-дерациязының Хоойлуга дүүшпес нарко-тикер эргилдезин хайаараар албанның Тыва Республикада эргелеп Ажык эжикиер хүнүн болгаш республиканың массалыг чепсек-теринге бо чылдың 6 аның дургузунда кылган ажилын түңнеп, паралга конференциязын эрттирген.

Июнь 25-тиң эртенинде Кызыл хоорайның уруглар садтарынче барып турар чаштар болгаш школа чанында чайгы дыштанылга лаге-риниң өөреникчилери наркотик-терге удур демисел чорудар ал-банның хериминиң иштинге тускай сорулгалыг дайынчы-полицейжи-лерниң дайынчы көргүзүг-хем-чеглерин көрүп, оларның ок-чеп-сээ-биле таныжып, боттарының со-нуургаан айтырыгларына хары-ларны алганнар.

Тускай сорулгалыг дайынчы-ларның кылып турар ажилының практиктиг көргүзүглериниң соон-да, эргелелдин оран-савазынга албанның оперкилдис начальниги, подполковник Владимир Панкратов, истелге килдизиниң оралак-чызы, капитан Ай-Суу Суханова болгаш эргелелдин удуртукчу начальниги, полковник Александр Светличныйның киржилгези-биле паралга конференциязы болуп эрткен. Аңаа олар паралга төлээ-

леринге боттарының чартык чыл-дың дургузунда кылган ажилын илеткээнер.

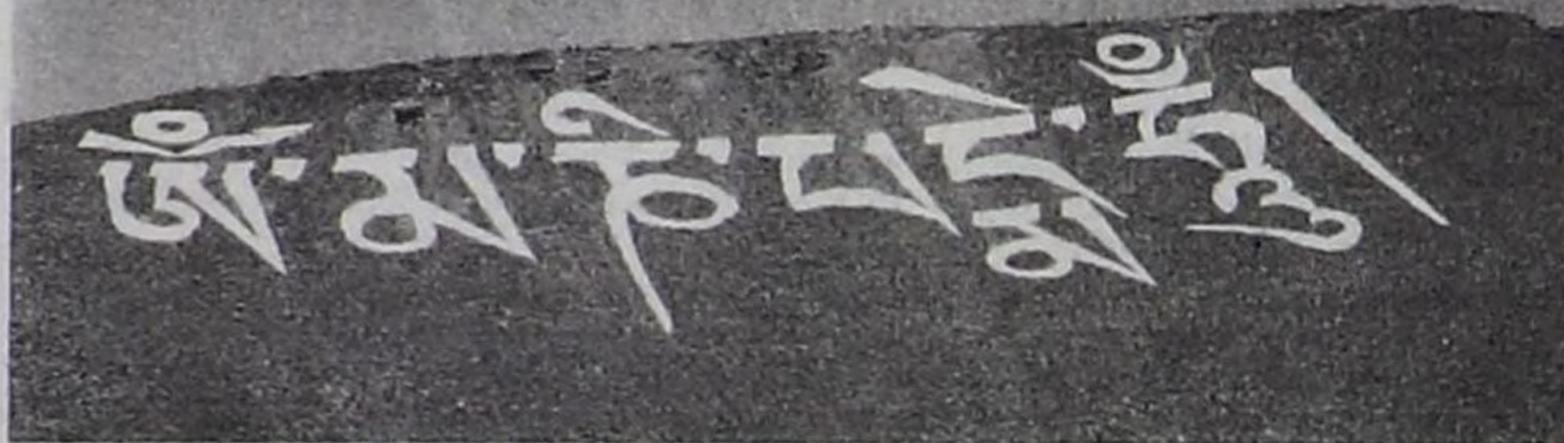
2009 чылдың 5 аяның дургу-зунда ниитизи-биле 637 килограмм деңзилиг наркотиктерни хоойлуга дүүшпес эргилдеден уштуп хавыр-ган. Чижек кылдыр деңнээр болза, бүдүн 2007 чылда 278 килограмм-

ны, 2008 чылда 798 килограммны хавырган болгаш бо чылдың 5 ай-ның дургузунда бо талазы-биле сан-чурагай өзүлделиг болгаш айыылдыг болуп турары илден. 2009 чылдың июнь 23-түн хүнүнге чедир наркотиктер-биле холбаш-кан 145 кем-херек үлгедиглерин тодараткан болгаш оларның ара-

зында 105 аар болгаш онза аар үлгедиглер бооп турарын олар дыңнаткан. Ол-ла үениң дургузунда ук албан 73 кижиге хамаарыштыр 86 кем-херек үлгедигиниң истел-гезин дооскаш, судче 50 кеземче херээн дамчыткан. Оларның ара-зында бөлүгөжип алгаш, кем-хе-рек үлгеткен 17 херек бүрүткет-тинген. Кем-херек үлгедир бөлүк-тер талазы-биле херектерниң ажиттынары экижээн болгаш ис-телге ажилының байдалы база чүгээр апарганын эргелелдин удур-тукчузу тайылбырны берген. 2007 чылда шак ындыг 2 бөлүк илерет-тинген болгаш оларга хамаарыш-тыр кеземче херээн истеп тыпкан болгаш судче дамчыткан болза, 2008 чылда – 12, а 2009 чылдың 5 аяның дургузунда 6 бөлүктү бүрүт-кээн, оларга хамаарыштыр херек-терни оттурган, истеп тыпкан хе-ректерни суд сайгарылгазынче дамчыткан бооп турар.

(Уланчызы 7-ги арында).

ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ

ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ дээрге Энерел Бурганы – Авалокитешвараның (Бурганның төвүт ады – Ченрези, бурунгу тывалар – Чаңгырензек дээр чораан) бүгү-ле айызының болгаш ынакшылының күжүн сиңирген тарина болур. Ынчангаш бижи-даа каан, аас-биле-даа чугаалаан тарина амылыг амытан бүрүзүгө дуздалажыр дээш келген – Бурганның боду болур.

Ыдыктыг бо таринаны көрүп-даа, дыңнап-даа азы боду-даа чугаалап турар кижилер бүрүзү Энерел Бурганының айызын ап турар. Бо делегейге Энерел Бурганы кижилер мага-боттут – Ыдыктыг Далай-Лама кылдыр чедип келген.

Дөгээ даанда ыдыктыг таринага дегген салгынын оруунга таварышкан амытан бүрүзү Бурганның айызын ап турар.

Ыдыктыг таринаның слогтары кижини хилинчектеп чоруур сагыш-сеткилден хосталып алырынга дуздалажыр:

ОМ – өрү көрдүнүп тогдунарындан;
МА – адааргалдан;
НИ – кижини нүгүлдүг үлгедиглерже идип чоруур хандыкшылдан;
ПАД – чүве билбизинден;
МЕ – чазый-харамадан;
ХУМ – кылык-килеңден.

Ыдыктыг бо таринаны номчуп тура, угаанывысты багай чаңчылдардан болгаш хирлиг бодалдардан арыглап, чүрэвиске оожургалды болгаш тайбынны кирип ап турарывыс ол болур.

Дөгээ даанда шак бо ыдыктыг таринаны көргөн кижилер бүрүзү-ле кандыг-даа амытан

эрткен назыннарымда мээң авам чораан (!) деп медресе билсин. Ынчангаш бодалы-биле-даа, сөзү-биле-даа, шимчээшкини-биле-даа оларга хора чедирбизин!

Дөгээ даанда шак бо ыдыктыг таринаны көргөн кижилер бүрүзү-ле Энерел Бурганы болгаш Ыдыктыг Далай-Ламаны сактып, олар ооң чанында кылдыр бодап алгаш, ынчаар чурттазын!

Дөгээ даанда шак бо ыдыктыг таринаны көргөн кижилер бүрүзү-ле човулаңдан канчаар адырлып алырын айтып бээр кара чаңгыс Башкы – Ыдыктыг Далай-Лама-биле, Тыва-ның чону дүрген ужуражы берзин деп чүрэ-ның ханызындан тейлей берзин!

ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ деп таринаны төвүт дыл кырында бижи каан, ооң узуну – 120 м., жүктөринин бедии – 25-тен 53 м. чедир, жүктөрү 500 кг ак дозу-биле будаан. Делегейде эн-не улуг бо тарина Тыва Республиканың национал хөрөңгизи болур.

ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ деп таринаны улуг даштардан Гюме (Гюдмед) хүрээзинин ламалары Түбтен Шакья, Лопсан Намдул, Түбтен Церин, Тензин Тинлей болгаш «Далай-Лама аттыг Дхарма төвү», «Манджушри», «Ламрим» ниитилелдери болгаш Кызылдың чурттакчылары салган. Деткимчени Камбы-лама Эргелели, Кызыл хоорайның чагырга чери болгаш Тыва Республиканың Чазза көргүскен.

«Төвүттү кадагалап алылыңар» болгаш «Энерел» фондулары.
С.ДОНГАК орус дылдан очулдурган.

БУЯН КЕЖИИ-ДИР

Харлыг даглар бүргеп алган ыдык, чаагай Тибет черге
Хамык бүгү аас-кежик, буян чолдун
чаякчызы,
О, күчүлүг Ченрези, Тензин Гьятцо,
Очалаңның хилинчектиг човалаңы
төнгүжеге
Ораннарга бисти кагбайн, чанывыска
чорунарам!

Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкывыс июль эгезинде 74 харлаар болгай. База ол ышкаш июль 7-де ийистерниң эжи, дээди эртемниң эмчи, кадык камгалал сайыдының оралакчызы, хөй-ниитиниң «Энерел» буддисти фондунун даргазы Аннета Шериг-ооловна Бодур-Ооржактын дугайында бижикиседим.

Бо анык уруг — үш уругнуң энерелдиг авазы, кылган ижинге кызымак, эрес-каш-пагай, туруштуг, чон-биле чугаалажып билир, бөдүүн сеткилди, кайгамчык шыдамыккай кижилер.

«Энерел» аттыг номчулга черинде сарыг шажынның, Будда бурган башкывыстың өөредиглиг номнары, Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкының орус, тыва дылдарже очулдуртунган номнары, көөрүнүн, дыңнаарының дискилер бар.

База бир өөрүшкүлүг байдал бо чылын августа Индияның Кушинагаре деп черинге 152 метр «Будда Майтреяның» чүрээнге сугар «Буддаларның өрттөткен хүлүнден» тывылган эртинелерни Аннета Бодур-Ооржак тыва чонунга көргүзөр аас-кежиктиг болган. Бола бүгү Ыдыктыг буддисти реликвиялар, Будда Майтрея бурганның төлөвилелин көөрү дээрге-ле ада-өгбелеривистиң чүдүлгезин чеден чыл болгаш катап оттуруп, Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның он чеди чыл бурунгаар Тывага келгени, Джампа Тинлей башкының өөредиглери, IX Богда-Кегээн башкының Гиевага ийи катап келгени, найысылалдың төвүнде «Мани хүртүзү», Дөгээ даанда ыдыктыг бижи авыралды Шакья башкының кылганы, Ыдыктыг Дөгээ

дагыва чоннуң хей-ады бедик турзун дээлөсөңгү Түптэн башкының ыдыктааны, Авидыг Шивалха Ринпоче башкывыстың аэррт чанында субурганны, Бойдусады субанын ыдыктааны дээш, бо бүгү Аннета Ше-ооловнаның кылышкан ажил-ижидир.

за чонунга, оларның ажи-төлүңгө ооң кыл ажил-ижилерге балалбас ис бооп артуурлуг. «Ие көрбээнин кызы көөр, адарбээнин оглу көөр» деп үлегер домак халбарбааны шын-на-дыр. Чеден чыл бураар ада-өгбелеривистиң чүдүп чорааны түү-Хүрээ-зиниң чулазы өшпээн деп Чырыкылыг XIV Далай-Лама Башкывыстың чугааны таварылга эвес. Шынап-ла, ырак чердип шыдавас мен ышкаш кижилер Тыва улуг ыдыктыг хүрээ туттунарга канчап үвес боор. Бо чылын XIV Далай-Лама Башкывыстың чаларап кээрин четтикпейн ма-

нап тарывыс — бо эмчинин кызымак ажил-ижин, «Энерел» фондунун алдын бозагазын атаар чону көвей болзун, курай, курай!

Түттүнген хүнү безин чырыткылыг башкылар карышкактыг, сарыг шажынның чону тарадып нептередир ооң бурган чаяан салым-чолу, буян-кежик дээр мен.

Фатима Баанай.

Кыл хоорай.

БУДДИЗМ ТЕРМИНОЛОГИЯЗЫНГА

XVIII вектен эгелеп тываларның күрүнө шажыны буддизм чораан болзажок, ооң философиязын эвээш санныг кижилер – төвүт болгаш моол дылдарны билир лама башкылар болгаш нояннар, ызыгууртаннар азы өскээр чугаалаарга, тыва ниитилелдин эртем-билигилг эвээш кезин билир чораан. Буддизм чүгле шажын эвес, харын-даа улуг эртем болганындан ооң философиязын бижи билир кижилер эгезинде шингээди алыры бүдүн Азия чурттарының чаңчылы чораан. Бөдүүн чон азы ниитилелдин хөй кезин буддизмнің философиязын чоорту бижи эгелээр турган. Тывага база-ла чоннуң хөй кезин өөредигиниң эге билиглерин болгаш езулалдар кылыр талазын сагыыр чораан.

Амгы кижилер шупту эртем-билигилг апарган үеде буддизмнің философиязын өөренири өскерли берген. Бо байдал РФ-тин өске буддисти республикаларында дег, Тывага Ыдыктыг Далай-Ламаның 1992 чылда келгенин база оон соонда өске-даа төвүт, ылаңгыя буддизм философиязының доктору – кешпи (төвүттөп – *геше*) Джампа Тинлейниң ажил-чорудулгазының соонда эгелээ. Амгы үеде буддизм өөредигинге со-нуургалдын эгези бүдүн РФ-те бо Башкы-ның ады-биле дорт холбаалыг.

Ыдыктыг Далай-Лама ышкаш, кешпи Джампа Тинлей буддизм өөредигин кижилер бодунун төрөн дылынга өөренири болза эки деп күзелди илередип турар. Ынчалза-даа төвүт дылдан тыва дылче очулга чок болганындан Будданың өөредигин амгы үеде тыва кижилер орус дылда литературадан бижи ап чоруур. Чогул орус дылда үнүп турар номнар хөй кезинде судурлар (Будданың бодунун сөзү) болгаш буддизмнің үндезин башкыларының ажилдары эвес, а колдуунда төвүт лама башкыларының оларны тайылбыр-лаан комментарийлери болур деп чүлдү демдегеп каар болза эки. Үндезин ажил-дардан Цонкапаның «Ламрим», Васубан-дхунун «Абхидхарманың Энциклопедиязы» дээн чижектиг каш ажил очулдуртунган.

Орус дылче очулга база-ла төвүт дылдан эвес, а колдуунда англи дылдан очулдуртунганын база билер болза эки. Ынчангаш тыва дылче очулга дугайында чугаалап тура, ам-дызында судур болгаш үндезин Башкыларның ажилдарының дугайында эвес, а оларның тайылбырларының дугайында чугаалап турарывыс ол.

Тыва дылче буддизм материалдарын очулдуруп тура, өгбелеривистиң шажын терминнерин ажыглап чораан дуржулгазын өөренип сагырывыс чугула. Тыва лама башкылар төвүт болгаш моол дылдарга чүг-ле номчуп эвес, харын-даа боттары аңгы-аңгы тексттерни бижи, тургузуп чораан. Ынчалза-даа төвүт (Төвүтке буддизм VII вектен эгелээ) болгаш моол дылдарның дыка мур-нунда-ла судурларны тываларның бурун-гулары болур – түрк (VI-VIII векте) болгаш уйгур (IX-XIV векте) дылдарже очулдуруп турганын утпас болза эки. Моол бижи уйгур бижикке үндезилетинген болганда (ол бижики моолдар XIII векте үлегерлеп алган), бижи моол деп бодап турарывыс термин-нер хөй нуруузуна бурунгу түрк азы уйгур, харын-даа санскрит (Будданың үезинде Индияга турган дыл, амгы үеде латин дыл ышкаш чугаага ажыглаттынмай турар, ынчалза-даа үндезин буддизмнің терминнери ол дылдан үнгөн) болуп турар. Чижээлээрге, буддизм философиязын өөрени берген кижилер «буян», «буян чыып алыры» дээн хевирлиг билигни дыка ажыглап турар. Чам-дык чүдүкчүлөр «буян» деп сөстү моол деп бодап турар. Херек кырында ол санскрит «*rupa*», түрк дылда «*буян*» деп термин-нерден укталган болур (*Древнетюркский словарь*. – Л., 1969. – А. 120).

Амгы үеде буддизмге хамаарышкан ма-териалдарны очулдуруп оралдажышкын-нар чоруп турар, ынчалза-даа төвүт дылды болгаш философияны билер лама башкы-ларның чедишпезинден, бо ажилды кол-дуунда-ла шажына сонугалдыг кижилер чорудуп турар болганындан, терминнерни кижилер бүрүзү аңгы-аңгы болгаш шын эвес

ажыглаанындан чамдык таварылгаларда буддизмнің философиязы хажыттынyp турар. Бөгүнгү ийи-чаңгыс материалдарда чүгле философчу билиглер эвес, ооң иш-тинде тайылбырлар безин шын эвес, чамдык таварылгаларда тыва литературлуг дылдың дүрүмнеринге чагыртпайн, бир черниң диа-лектизин ажыглап, тайылбырлап турары бар. Частырыгыг болгаш аңгы-аңгы терминнер ажыглап тургаш материалдар бээр болза, кижилер, бирээде, буддизм философиязын билбейн будулуп, ийиде, хөңнү калы берип болур. Орус дылда терминнерни чаңгыс аайлаары тыва дылга көөрдө, сөөлгү үеде элээн чоруттуна берген.

Чижээлээрге, орус дылда «Прибежище» деп быжыглаттына берген терминни сөөлгү чылдарда тывалар «камгалал» азы «хорга-дал» деп турган. Бо терминни философу утказын алыр болза, бирээде, ол кезек үенин камгалал, хоргадагы эвес, ийиде, шаанда ты-валарның ажыглап чораан термини эвес бо-луп турар. Кымдан, чүден кижилер камгалал дилээрли? Буддизм, ооң өөредигинден, Будданы эдерген лама башкылар – Санг-хадан азы өскээр чугаалаарга, үш Ховар Эр-тиненден (төвүт дылда «Кон чок сум» – «үш Ховар» дээр). Бөгүн бистиң «камгалал» деп билиивисти санскрит дылда «*Abhaya*» – «нүгүлдериң өршээди арыглады» дээнин бурунгу түрктөр «*Abirga*» – «нүгүлдериң арыглады» күзөөн оралдажышкын» кыл-дыр ажыглатка кириген турган (*Древне-тюркский словарь*. – Л., 1969. – А. 2.). Ол сөстөргө үндезилеп, тывалар болгаш моол-дар «Авырал» (*Тувинско-русский словарь*. – М., 1968. – А. 33.), «Аврал» (*Монгол хэлний товч тайлбар толь*. – Улаанбаатар, 1966. – А. 66.) деп чораан. Тыва кижиге «Бурган авыразын!» азы «Өршээ, авыра!» деп сөстөр тайылбыр чокка-ла билдингир. Ынчангаш санскрит дылдан укталган, тыва кижилерниң ажыглап чорааны «Авырал» деп сөсче эг-лип, ажыглап бергени шын.

Очулгаларның амгы үеде хөй ажыглат-тынып турары база бир терминге доктаа-

лыңа Ол болза буддизм философиязының эң-неол, техниктиг деп болур айтыры – орусолгаш англи дылда «медитация» деп доктитына берген, угаанын чаңгыс угже мөөңөп, бир объектини (чижээлээрге, Буд-даны ювур-хевирин) угаап көөрүнүң айты-ры (лур. Санскрит дылда угаанын чаңгыс угжеглап тударын «*dhyana*» (*Древне-тюркский словарь*. – Л., 1969. – А. 160.) бурун түрк дылда «*dijana*» (*Айыттыг словарь*. – А. 160.) дээр. Моол дылда ол «дая» (*Монгол хэлний товч тайлбар толь*. – Улаанбаатар, 1966. – А. 193.) кыл-дыр заттынар. Бистерниң бо хүннерде чу-гаалаттарывыс лама башкыларның хүн бу-рудерем номчуп, медитация чорударын бу-рунгу түрктөр «*dijana saqins*» (*Древнетюрк-ский словарь*. – Л., 1969. – А. 160.) азы тывалар «даясагыры» дээр чораан. Амгы үеде үнүпур чамдык материалдарда лама башкыларның даян чорударын «бүдээл бүдээ» (карачал чон анаа «ном номчууру» дээр)еп турар. Херек кырында «бүдээл бүдээри кандыг болурун тывалар шагда-ла билдиреан. Тыва-орус словарьда «бүдээл бүдээ» дээр «бүгү талазындан мунгаш-тап, длап каан өггө үр үениң дургузунда тейлекылыры» деп тайылбырлаан (*Тувинско-русский словарь*. – Кызыл, 1968. – А. 126.). Иа литературада бо билиг база иле-реттинен, чижээлээрге, С.А. Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун тоожузунда»: «Бир өгнүн ээзи лаа кижилер, «бүдээл хураарым ол деп» өгезин дуй тыртып алган» – диген (*Сарыг-оол С. «Аңгы-оолдун тоожузу»*. – Кызыл, 1961. – А. 136.). Тыва фольклорда, ылаңгыя тоолдарда база бо чүүл демдеглет-тинген. Ижек-биле: «Шавылар, мен бо хүн бүдээлбүдээр кижилер мен...» дээн. (*Тыва тоолда*. – Кызыл, 1951. – А. 5.). Чогул тыва дылда бүдээл дээр «шыгыг» дээн ут-калыг блур. Ынчангаш «бүдээл бүдээри» дээр, ске кижилерге көзүлбейн, каш хо-нуктан кич айга чедир безин даян сагып чору-дарын ыча деп турары ол болур. Бо хевир-ниң даянын орустап дорт-ла «затворничес-

ХУУЛГААЗЫН ОРАНГА ЧЕТТИМ...

Кайы-даа чуртта ном, сеткүүл чыып, шыгжап, кадагалап, тарадып турар чер – библиотека. Бурунгу культуравыс эң улуг адыры – сарыг шажын дугайында сөөлгү чылдарда ном-дептерниң хөйү-биле үнүп эгелээни өөрүнчүг. Ыдыктыг Далай-Лама Башкының кылып чоруур улуг үүлээниң түңнели, буяны, айызы ол деп билип чор мен.

Россияның ном классификациясында сарыг шажын литературалык чыгармаларга кезектиг. Бо номнар утказының аайы-биле хөй адырлыг турар кадавас деп бодап чорааш, 2008 чылдың төңчүзүндө ээлчеглиг шөлээмде XIV Далай-Ламаның турар черинде библиотека ажылын таныкып көөр аргалыг болдум.

Москвада тибет культура төвүндө чөпшээрел бирик алгаш, декабрь эгезинде сарыг шажын Өөредин, оң езулалдарын тыва чонга айтып, буянның үүлө бүдүрүп чедип келген биче сеткилдиг улуг эртемден тибет башкыларның бирээзи, хүндүлүг Гьятцо Зопала мени Сонгу Индияда Дхарамсала хоорайда тибет библиотека директору Ринпоче-биле душтуруп, чагысүмезин бергеш, ол-ла кезээ бодунуң өөренип турганы мурнуу Индияда Гоман хүрээзинче чоруй барган. Башкы аңаа баргаш, ында өөренип турар тыва хуурактарга деткимче кылдыр 100 муң акша салганын, хөй лама башкыларга өргүл кылганын сөөлүндө дыңнаан мен.

Сарыг шажын номнары тускай классификациялыг дээрзин көрүп, оң төөгүзүн очулдурукчу хөлезилеп алгаш, дыңнап билип алган мен.

Аңаа тургаш бир хүн бижитинер кыдырааш садып алыр дээш

библиотека девискээринден үнүп кээримге, тибет тукчугаштар туткан каш кижилер бир-ле черже далажып чоруп турарын эскердим.

Декабрь 13-түн аяс, кааң, чылыг хүнү. Чазык хүлүмзүрүү, өөрүшкүзү арын-шырайын долган хөй чон даштыкы чурттар эргип чорааш чедип келген Ыдыктыг Башкыны уткуур дээш чыгып келген болду.

Ыдыктыг чугаалажып, иткележир байдал чок, дыка оожум чагыс одуруг кылдыр кудумчунуң ийи талазында чыскаалдыр турган чон аразынга туруп алдым. Удаваанда дөрт машина шууштур чоокшулап келген. Баштайгы машинада шериг (индус) мөге, шыырак оолдар, оң соонда ажык машина иштинде хүлүмзүрүү, хүн херели дег чайыналган Далай-Лама. Кудумчу бичии кызаа болгаш, кижилер бүрүзүнүн Башкыны дыка чоок көөр аргалыг болганын өөрүп, төктүп бадып турган караам чажын чодар-даа харыым чок, Башкының соондан үр-ле көрбүшөөн, ол черден чоруп чадап, элээн турдум. Ол меңээ бир-ле хуулгаазын болуушкун ышкаш сагындырды.

Дхарамсалада Чула байырлалы онзагай. Субурганнар, хүрээлер, албан черлери, чуртталга бажыңнары өң баазын сайылгааннар-биле каастанып чырып бээр. Даң хаазы ол хүннерде чөлээш ышкаш көстүр. Долгандыр оожум. Тывызыксыг тоол оранында ышкаш апаар сен.

Библиотека девискээринде эртенниң-не 7 шакта болур мөргүл номмунга барып турганым Далай-Ламаның оракулду турар Негун даңанга ол чоок-кавыда чурттап, чүдүп кээп турар улуг-бичии чоннуң чу-

румнуун, кижизин! Дхарамсалага 3 неделя ажыг тургаш, чаңгыс-даа эзирик, хыйыртанган, кочуургак арын көрбөдим.

Тывадан чоруп тургаш, кылыр ажылым төндүрер дээш четтикпейн маңнап турган мен. Индияже баар, оон кээр биледимни Москвада дунмам шагда-ла садып каан турган. Абакан чедер таксиже далажып, ажылдаар черимден үнүп оргаш, дыл секторунда Оюмаа Сааяга душ бооп уткужа бээримге, Дхарамсалада өөренип турар бир уругнуң адресин саазынга бижээш, сунупкан. Ол саазының үнээниң кайы хире күштүг болганын чүгле аңаа чедер бергеш, билип каан мен.

Чула байырлалы-биле байыр чедирип телефон долгартарымга, ол уруг (ады Солаңгы) аажок амырап, даарта, декабрь 22-де, Макледта Нямгал хүрээзинге Далай-Лама улуг ном номчуур, фотоаппарат, телефон албайн, чедер беринер дээни меңээ хуулгаазын медээ болду.

Ол чер мээң турган черимден элээн ырак. Такси-биле чедер бодап кылаштап бар чорааш, эртип чыткан бир машина доктаап туруп, кыйгырыптарга, өөрээнимден дораан маңнап четтим. Калмыкиядан келген журналист кижилер ийи эштиг болду. «Россиядан келген деп даап билип кагдыксы, кайың силер?» — деп айтырган соонда, Далай-Лама биле Россиядан келген журналистерниң дүүн болган ужуражылганын, Тывадан Саяна Монгуштуң келгенин, Калмыкының гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң дугайын каш минута иштинде чугаа-

лай каапкаш, чурттап турар чериниң чаны бооп кадавас, орук ара хөглүү аажок дүжүп калдылар.

Нямгал хүрээзинге арай эрте чедер берген болган мен, ынчалза-даа хөй чон хыналда эртер черже оочурлап алган кирип тур. Ном дүш соонда эгелээр. Аңаа бичии тургаш, библиотекада тибет дыл өөредип турар херээжен лама башкы Норзомиге дужа бердим. Ол мени бир дыштаныр хүнде такси хөлезилеп алгаш, хүнзедир дыка хөй хүрээлер көргүзүп, ыдыктыг черлерге чедирип чораан болгаш, ону чоок биле берген мен. Норзومي мени даштыкы чүдүкчүлөр аразынга апарып каан. Олар-биле Ыдыктыг Башкының тускай аялгалыг онзагай үнүн дыңнап, үш шак дургузунда болган улуг ном үезинде сеткилимниң ханызындан черчуртум кижилеринге экини күзеп, Далай-Ламаның Тывага келирин, сарыг шажынның сайзыраарындан эгелээш, хөй-ле чүүлду бодап, шаам-биле чалбарып ордум.

Мөргүл соонда чанып кээримге, телефонда «Улуг Башкы Богда-Кегээниң өргээзинге кезээ чот болур» — деп библиотека ажылын очулдуруп берип турган Таядан медээ бар болган. Дыка дүрген тып четтигипкен мен. Богда-Кегээн 4 шак иштинде болган чотту төндүр олургаш, кижилер бүрүзү-биле байырлашкыч чорупкан. Өөреникчилери Башкыны ийи холундан чедер, ол хирезинде сергек көстүр. Чула байырлалында Башкының өргүлдүр дээш келген чүдүкчүлери чөмгөрип, аш-чем үлээн. Аңаа 30 хире кижилер келгенин, колдуу Моолдан болгаш Россиядан чүдүкчүлөр

дээрзин эскердим. Чула кысып, тариналар номчуп, оожум ырлажып, чөмненип, чаңгыс иениң ажы-төлү дег, найыралдыг, орус дылга чугаалажып, Чула байырлалын Богда-Кегээниң өргээзинге ынчаар эрттирдис.

Чаа чылды Дхарамсала бисте ышкаш байырлашкыч, аңаа ажыл хүнү. Январь 1-де чоруурум мурнунда директор-биле байырлажып киреримге, апрельде Тывага чедер бээрим кадавас дээни өөрүнчүг болган. Эртенинде Варанасиже чорупкан мен. Далай-Лама Башкының өөредии аңаа январь 8-те эгелээр турган.

Дириг бурганнар ордузу каасчараш хүрээлерни арыг бодап-биле хөй катап эргидим, чазык чараш чонуну магададым, арыг шажынның тоолзуг делегейи, Ыдык Башкының хуулгаазын ораны! Мурнунда аас-кежиктиң угаан оожургадыр ам-даа чээрби хонуу бар. Варанасиже бир неделяның улуг Өөредии, Сарнатхиге Далай-Лама-биле ужуражылга, Бодх-Гайя, Наланда, Кашгария — Ыдыктыг, сүзүктүг тывызыксыг черлер.

Улуг өгбелеривистиң сагып чорааны шажынывыс чуртувуска ол черлерде дег сайзыразын. Будданың делегейинче орукту ажыдып берген XIV Далай-Лама Башкыны узун назылап, сагыш-сеткилин херелдери-биле бисти чырыдып, чылыдып чоруур-ла болзун ам, чоңуус эптиг-найыралдыг эки чурттап чорзунам.

Зоя МОНГУШ,

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунда библиотека эргелекчизи.

ХАМААРЫШКАН АЙТЫРЫГЛАР

во» деп турар. Ынчангаш хүн бүрүдениң даян сагып чорударын «бүдээл бүдээри» дээрши шын эвес.

Даян чорударының база бир хевир бар. Амгы үеде ону Тывада ажыглавайн турар, ынчалза-даа мону билип алыры база артык эвес. Ол дээрже лама кижиниң өскелерден шуут ырап, шаанда болза, куйларже чоруй баары болур. Лама башкының куйже чоруй баарын бурунгу тывалар «ак ойда саадаан», чамдык таварылгаларда «куйда саадаан» деп чораан. Башкы кижиниң куй иштинде олурарын билип турбуже, чүге «ак ойда саадаан» дээр чорааныл, хүндүнүң демдээ бе деп айтырыгны шинчилеп кээривиске, моолдап «агой» (бижилгезинде – «агул») – «куй» деп сөстү (чоннуң хөй кезин моол дылды билбизинден), дорт ажыглай бергени болган.

Тыва дылче очулга дугайында чугаалап тура, буддизм философиязының база бир үндезин айтырып болур орус дылда «Неведение» кылдыр доктааттына берген терминни ап көрээлинер. Бо хүнге чедир бо билигн хөй таварылгаларда, оң иштинде, чамдык лама башкылар безин «мугулай угаан» деп турар. Төвүт дылда бо билишкенин «марипа»; «ма» дээрже «чок» азы «эвес» дээн, «риппа» дээрже «билир» азы тывалап чугаалаар болза, «чүве билбизи», «чүвениң алызын билбизи» дээни болур. Буддизм философиясында угаанның алыс бүдүжүн арыг (сугнуң алыс бүдүжүнүн арыг дег) деп турар. Меге бодалдардан адырлы бээрже, угаан бодунуң алыс арыг бүдүжүңге чедер бээр. Ынчангаш алыс угаан «мелегей» болбас. Меге бодалдарга алыскан угаанның философу утказынга чоокшулады «чүве билбизи» азы «чүвениң алызын билбизи» дээр чөптүг.

Угааның чаңгыс угже мөөңнөп, сайгарылга кылып тургаш, азы өскээр чугаалаарга, даян чорудуп тура, кижилер меге бодалдардан (хирленишкениннен) адырлып, угаанының алыс арыг бүдүжүңге – хосталышкынынга (орус литературада «Освобождение» кылдыр доктааттына берген) чедер бээр. Угаан

нын арыг байдалга чедиреринге кижиге дыка улуг күженишкени болгаш үе херек. Бөгүнгү чамдык очулгаларда хосталышкыны анаала «хосталга» деп турары буддизмниң философиязын хажыдып турары болур.

База бир эң-не кол терминнерниң бирээзи, амгы үеде орус дылда болгаш буддизмни шингээдиң турар кижилерниң ажыглап турары санскрит дылда «dharma», бурунгу түрк дылда «darma» деп сөстөрдөн үнгөн «Дхарма» (Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – А. 158.) деп билин болур. Бо термин дыка хөй уткалыг, ынчалза-даа амгы үеде ону колдуунда Будданың Өөрединге хамаарыштыр ажыглап, улуг үжүк-биле «Өөредиг» деп турар. Шаандакы буддизм философиязын билер кижилер «Дарыма» деп азы чок болза, бурунгу түрктөр болгаш уйгурлар дег, согдий дылда «darm» (Айыттыңан словарь. – Л., 1969. – А. 360.) деп сөске үлгерлеттинген «Ном» азы «Бурган Ному» деп база чораан. Бо хүнгү очулгаларда Будданың Ыдыктыг Өөрединиң бир арында бичии үжүк-биле «өөредиг» азы шуут-ла философтуг утказын өскөртүп, өске арында анаа-ла «өөредилге» деп турары база шын эвес.

База бир демделгээр чүүл – амгы үеде ылаңгыя буддизмни шингээдиң турар кижилерниң Бурганнар аттарын (буддизмге хамаарышпас, очаландан үнмээн бурганнарны бичии үжүк-биле айтып турар бис) оң иштинде Будда Шакьямуниниң адын канчаар адап турары болур. Бурунгу түрк дылда Бурхан (Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – А. 127.), түрк-моол езуда (тыва, моол, бурят, калмык) Бурган Башкы дээр чораан. Буддизм хүлээп алырының мурнунда бурунгу түрктөр бистин амгы үеде «бурган» деп билишкенин «теңри» деп сөс-биле илередип чораан. Бурган Башкыны тывалар «Богда Башкы» деп чораан бе деп айтырывыска, 1980 чылдарның төңчүзүндө Тес-Хем чурттуг информантывыс Соян Бердан Каа-Хөөевич база Эрзин чурттуг (хүрээге хуурактап чораан) Аракчаа Кыргыс Тадаевич: «Бурган Башкы дээрже Бурган Башкының

боду-дур, Богда Башкы дээрже Моолда Богда-Кегээн-дир» — деп, харыыны бергенер. Ынчангаш Бурган Башкы дээрже-ле, Будда Шакьямуниниң адалгазы болур. Бо хүнү ап көөр болза, төвүт башкыларның анаа карачал өөреникчилери бистер хөй нуруунда Будда деп чугаалап турар бис. Бо байдалдың тургустуна берген чылдагааны – бирээде, буддизмни колдуунда орус дылдан өөренип ап чоруурувуста, ийде, Будданы өске Бурганнардан ылгап турарывыста. Чижээлээрге, Ваджрапани Бургандан, Ногаан Дарийги Бургандан.

Өске Бурганнарның (орус дылда божестволар деп турар) аттарын база-ла орус литературадан шингээдиң турар болганывыстан бөгүнгү чүдүкчүлөр санскрит аттарын ажыглап турар. Чижээлээрге, Ваджрапани, Манджушри, Ваджрасаттва, Тара, Авалокитешвара деп. Шаандакы тывалар бо Бурганнарны моол адалгага чоокшулады Очурмаанай азы, Очурмани, Манчы-Шири, Базыр-Сады, Дарийги, Чаңгырензек (төвүттеп – Ченрезиг) деп адап чорааннар.

Бурган аттарындан аңгыда, оон-даа өске билиглерни база-ла орус дыл таварыштыр хүлээп эгелээн бис. Чижээлээрге, тываларның «Бойду-сады» деп чораан терминин бөгүнгү чүдүкчүлөр «Бодхисаттва», «бойду сеткил» деп чораанын «бодхичитта» кылдыр адап турарлар.

База бир чугаалаар чүүл – «буддизм» болгаш «сарыг шажын» деп терминнерге хамаарыштыр. Тываның девискээринге буддизм чаңгыс эвес удаа кээп (ол бурунгу түрк каганадының үези – VI-VIII вектерин эрги бижимелдеринде безин демделгеттинген) турган. Сөөлгү катап XVII-XVIII вектерде Моолдан «сарыг шажын» аттыг кылдыр келген. «Сарыг шажын» дээрже, 1357-1419 чылдарда чурттап чораан Цонкапа Башкының гелукпа деп школазының ады болур. Ынча деп адай бергени – ол школаның лама башкыларының, чижээлээрге, кызыл өңнүг хеп кедер нымга школазындан ылгалып, бөрт

болгаш оргумчузунуң сарыг өңнүг болганында. Амгы үеде чүгле «сарыг шажын» дээрже кызыл, чаңгыс гелукпа школазының ады апарган, ынчангаш «буддизм» деп терминни ажыглаарында чазыг чок. Ынчалза-даа «сарыг шажын» дээринде база чазыг чок. Чогум шагдан бээр төвүт, ындыг болганда, амгы үеде бистин база шажынывыста дөрт школа – сакья, кагью, нымга болгаш гелукпа школалары бар деп чүлдү билири артык эвес. XVII-XVIII вектер мурнунда-ла ол школалар бурунгу түрктөргө база билдингир чораан. Бөгүн ол школалар шуптузу бар, кайызын өөренип болуур чүгле кижиниң күзелинден хамааржыр. Ынчангаш, чижээлээрге, нымга азы кагью школазын шилип алган кижилер дөмөй-ле буддист болур.

Оон ыңай демделгээр чүүл – европейскыларның, оң иштинде орус авторларның XIX вектен бээр төвүт-моол (тыва, бурят, калмык) буддизмге хамаарыштыр кызыл болгаш шын эвес уткалыг «ламаизм» деп ажыглап турганы терминден ойталаарын Ыдыктыг Далай-Лама 1970 чылдарда-ла сүмелзэн болгаш, амгы үеде ону англи болгаш орус дылдыг эртем номнарында ажыглавайн барган.

Тыва дылче буддизмге хамаарышкан материалдар очулдуруп тура, номнарга, словарьларга азы өскээр чугаалаарга, эртемге даянган, ылаңгыя бурунгу түрк үеден келген терминнерни быжыглап, оларны ажыглап кирири чугула. Адалгага хамаарыштыр, чижээлээрге, Бурганнар аттарынга азы «буддизм», «сарыг шажын», «Өөредиг», «Дхарма», «даян чорудары», «медитация» дээн хевирлиг терминнерни синонимер, чугаанын аяны-биле ажыглап болур. Мында кол-ла чүве – эрги езунуң чаңылдарын оттурбушаан, чаа үениң тургустунуп келген байдалын, ол дээрже кижилерниң билишкенин хүлээп көөрү болур. Очулгаларны сүмележиң тургаш, чаңгыс аайландырып алыр болза, келир үениң очулдурукчуларынга Будданың Дээди Өөредии, оң иштинде судурларны тыва дылче шилчидеринге бичии-даа болза дуза болур.

С. ДОНГАК,

ТГШИ-ниң археология болгаш этнография секторунуң улуг эртем ажылдакчызы.

Эртемден, шинчилекчи, суртаалчы

Бо чылын ТГШИ сураглыг хоочун эртемден-нерниң бирээзи – аас чогаалының идепкейлиг чыыкчызы, суртаалчызы, шинчилекчизи О.К.-Ч. Дарыманың 75 харлаан оюн демдегеп, ооң чырык адынга тураскааткан сактышкын хемчеглерин эрттирип турар.

Ондар Киш-Чалааевич чырык өртемчейден, бистен чарлып чортукандан бээр тос чыл эрткен. 2004 чылда ТГШИ-ге база төрөөн чери Алдан-Маадырга ооң эш-өөрү, өг-бүлөзи, чаңгыс чер-чурт-туглары эртемденниң 70 харлаан юбилейин чылыг-чымчак сактышкын байдалынга эрттирген. Ол юбилейге уткуштур Ондар Киш-Чалааевичиниң өг-бүлөзи, уруу Ч.О. Адыгбай база институттун эртем ажылдакчылары У.А. Донгак, В.С. Салчак оларның кол киржилгези-биле «Улусчу эртемден – Ондар Дарыма» деп чыындыны чырыкче үндүргени ооң адын мөңгөжидеринге буянныг салышкын болган. Ол чыындыда О.К.-Ч. Дарыманың шүлүктери, ооң мурнунда парлаттынмаан аас чогаал материалдары база эш-өөрүнүн сактышкыннары кирген. Ол ном Ондар Киш-Чалааевичиниң эртем ажылының, кижини мөзүзүнүн дугайында езулуг-ла сеткилдиг мөгейи, бижимел тураскаал болган дизе, хөөредиг болбас боор.

Ынчангаш бо чүүлүмге ол номда бижиттинген чүүлдерни каттавазын кызыдып, О.К.-Ч. Дарыманың эртемге кириген үлүг-хуузу амгы үеде тыва фольклористиканың чугула айтырыглары-биле холбап тургаш, үнелээрин оралдажып көрейин. Чыл келген тутум, О.К.-Ч. Дарыманың эртемге кириген үлүг-хуузу улам ханызы-биле, чаа көрүш-биле угаап билип үнелээр ужурлуг бис. Ол ындыг болбастың аргазы чок. Чүге дээрге О.К.-Ч. Дарыма болгаш өске-даа бистен чарлып чортукан эртемденнер дээрге, эрте берген үениң кижилери эвес, анаа-ла музей экспонаттары апарган ыдыктар эвес-ле болгай. Ынчангаш оларның дугайында чүгле сактышкыннар-биле кызыгаарланмас ужурлуг бис. Олар боттарының чурттап эрткен оруу-биле, арттырып каан ажыл-херээ-биле, кижизиг үлегери-биле, бистин аравыста ам-даа дириг дег уттундурбас ову-хевир-биле сагшы-бодалывысты дүвүредип, чаа-чаа үүле-ишти бүдүреринче бисти хей-аът кирип чоруурлар.

О.К.-Ч. Дарыманың эртем ажылының үнген дөзүн, ооң хевирлетинип бижыгып келгенин, амгы болгаш келир салгалдарга артырып каан өнүзүнүн кайы хире үнелин база катап угаап билип алыры-биле ооң чурттап эрткен оруун, намдары ооң 75 харлап турар оюнда бүгүдөгү сагындырып чугаалаары черле артык эвес боор.

Силерниң кичээнгейнерге «Улусчу эртемден – Ондар Дарыма» деп чыындыда парлаттынган «Чону-биле хини тудуш» деп чүүлүмден үзүндүнү бараалгадырын. Ук намдарны 1999 чылда Ондар Киш-Чалааевич 65 харлап турда, ооң бодунун биске берген харыыларынга үндезилеп бижээн.

О.К.-Ч. Дарыма 1934 чылдың апрель 10-да Манчүректин Устүү-Чыраалыг-Ой деп кыштага малчын, тараачын өг-бүлениң 6 уруунун улуу бооп төрүтүнген. Ачазы Киш-Чалаа уйгур-ондар (1902-1970) Манчүректин Хөлүктүг сумузунун сураглыг мөгези (Чалаа-Мөгө), аңчы, одучу, тоолчу, каргыраалаар, хөөмейлээр кижини чораан. 1929-1955 чылдарда (26 чыл дургузунда) чылдың-на чайның ийи айының дургузунда Абаканче мал сүрүп чоруп турган. Ачазының адазы Чөпчене

(«Селбер-Хам») ондарларның үстүртен хамнаар хамы турган. Чөпченениң кады төрөөн акызының оглу Алдын-Херел («Көк-Баштыг») база хам чораан.

Авазы Балбыр уруу Серемааның эрги сумузу адай-монгуш (1906-1944 ч.ч.), ол ус-шевер, ырлаар, тоолдаар чораан. Кырганаа-азазы, Балбырның адазы алдан-маадырларның баштыңы Дажыма ол, даайлары кешпи-ламалар чораан. Ол болза улуг даайы Лопсаң-Чинмит, ооң кады төрөөн дунмазы – Севээн-Кешпи. Бичин Дарыманың дыңнааны-биле алырга, олар төвүт чуртунун төвү Лхасага кешпи-лама чергезинге чедир (ам болза философия эртемнериниң доктору) өөренип келген. Ынаар баарда аатыг, тебелиг, чадаг чорааш чедер турган, а дедир чанарда оларны шөө бөрүлерлиг Гобиниң элезинниг ховуларын ажылдыр, хойлааракка эрин шыгыдар суг бергеш, 12-12 шак манаткаш, чаңгыстап чорудар турган дээр. Сөөлүнде барып тыва дылдың латин алфавидиниң үндезилекчилериниң бирээзи Монгуш Лопсан-Чинмит (1988-1940 ч.ч.) 5 дылды билир турган: тыва, моол, төвүт, орус, немец. Бо оолдарның адазы Монгуш Шокар-Чалаң 1920-1933 чылдарда Устүү-Кара-Суг хүрээзиниң камбы-ламазы турган. Сөөлүнде 30 чылдарның төнчүзүндө оолдары «контрлай» бээрге, аалдар кезип чоруур кылдыр шиидип каан дээр.

«Дарыма» (төвүт дылда «Дхарма» — Богданың өөредии) деп атты Шокар кырган-ачазы тускай езулал кылгаш, адаткан чүве-дир. Бичин Дарыма 2 харлыында аар аарый бээрге, авазының төрели Ишкин иштинден хооп эккелгени Ондар Матпа (Чаштыг-Кадай) деп хам эдип каан. Ол хамның дериг-херекселин 1950 чылдар эгезинде орус эртемден В.П. Дьяконова Ленинградче апарган, ол ам ында төөгү-этнография музейинде шыг-жаттынып чыдар.

1953-1966 чылдарда О.К.-Ч. Дарыма Саглыга, Суг-Аксынга комсомол секретары, библиотекар, башкы бооп ажылдап чораан. Кызылдың башкы училищезин 1961 чылда, башкы институтун 1967 чылда бот-өөредилге-биле дооскан. 1956 чылда Саглыга ажылдап тургаш, сураглыг тоолчу Ооржак Чанчы-Хөөден тоолдар бижип эгелээн. Экспедицияларга, чыыштарга идепкейлиг кирип турганын барымдаалааш, 1966 чылда Н.А. Сердобов О.К.-Ч. Дарыманы ТДЛТЭШИ-ге ажылдаары-биле чалаан. Оон бээр 1990 чылдарга чедир, 34 чыл дургузунда ол институттун аас чогаал болгаш литература секторунга ажылдап келген. Ол үениң дургузунда Ондар Киш-Чалааевич Тываның бүгү булуңнарынга чедип, аас чогаалын чыып келген.

О.К.-Ч. Дарыманың салым-чаяны ылап-ла хөй талалыг дээрзин бүгү чон билир: аас чогаалының алдарлыг чыыкчызы, суртаалчызы, шинчээчизи, боду чечен-мерген күүседикчи, аңчы, одучу, эмчи-домчу, чурагачы, улусчу психолог, улусчу дипломат – чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чонунга буянныг кижини, езулуг-ла өгбелериниң дээрэ дээр бүдүжүн дөзөп-салгап алган биче сеткилдиг, эскеринчел, хүндүлээчел, дузааргак тыва кижини дээрзин шупту билир бис. Оон салымында Тываның төөгүзүндө

янзы-бүрү үелерниң оруктары белдирлешкени солун. Янзы-бүрү төөгүлүг үелерде чонунуң чоон оруун эдергени оон эң-не шын шилилгези болгаш аас-кежин болган. Ынчангаш ол өгбелер-биле чаа салгалдарны, чон-биле эртемни тудуштуруп келген улусчу эртемден, улусчу эмчи-домчу, чону-биле хини тудуш кижини бооп төөгүгө артып каар.

О.К.-Ч. Дарыманың тыва эртемге, улусчу эмнелгеге, улусчу педагогикага, культурага кириген үлүг-хуузу Тываның Чазаа үнелеп, 1994 чылда 60 харлаан юбилейин таварыштыр анаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскаан.

Институттун аас чогаал болгаш үн бижидилге фондуларында О.К.-Ч. Дарыманың чыгган материалдары хөйү-биле шыгжаттынган. Аас чогаалының янзы-бүрү хевирлериниң он-он, чүс-чүс вариантылары ында бар. Оларның саны эртем езузу-биле тода түн-неттинмээн.

О.К.-Ч. Дарыма аас чогаалының 7 чыындызын тургускаш, чырыкче үндүрген. Ол болза дараазында номнар: «Тывыңарам, тывыңарам» (1968) деп тывызыктар ному, «Тыва тоолдар» (1968), «Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөгө» (1972), «Арзылаң-Мерген» (1974), «Тыва улустун тывызыктары» (1976), «Баазаңайның тоолдары» (1980), «Бора-Шокар аъттыг Боралдай» (1983).

Тыва фольклористиканы чаа эртем чадазынче көдүреринге О.К.-Ч. Дарыманың чыып каан материалдары кончуг улуг ужур-дузалыг болган. Ооң үндезин материалдары «Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп Новосибирскиде Эртемнер академиязының филология институтунун үндүрүп турары 60 томнуг академиктиг серияның 4 томунун база ол ышкыш Тывада үнүп турар «Тыва аас чогаалдың тураскаалдары» деп серияның чыындыларыне кирип турар. Академиктиг серияның баштайгы үнген 2 томунда пластинкаларга кириген үн бижидилгелерин 1984 чылда Новосибирск эртемденнериниң киржилгези-биле организаастаан аас чогаал экспедициязының үезинде О.К.-Ч. Дарыманың үделгези-биле оон төрөөн чурту Манчүрекке бижиткен.

О.К.-Ч. Дарыманың аас чогаалын билир, күүседир, чыыр онзагай талантызын өске чоннарның ындыг төлээлери-биле деңнээр болза, ону дараазында салым-чаянныг фольклористер-биле деңнеп болур. Оларга ооң бодунун билири, эдержи чорааны алтай фольклорист Таныспай Баксурович Шинжин, бурят эртемден Раднай Андреевич Шерхунаев, якут фольклорист Петр Никифорович Петров дээр, оон-даа өскелер хамааржыр.

О.К.-Ч. Дарыма эртемденнер-биле сырый харылзаалыг чораанындан аңгыда, тыва чогаалчылар Экер-оол Кечил-оол, Черлиг-оол Куулар, Александр Даржай, композиторлар Ооржак Хирлиг-оол, Ондар Александр, Ооржак Кара-Кат, даш чонукчулары Саая Көгел, Хунан Киров, хөөмейжилер Кайгал-оол Ховалыг, Конгар-оол Ондар олар-биле чоок эдержи, оларның уран талантызын сайзырадырынга бодунун аас чогаал талазы-биле байлак дуржулгазы-биле салдарны база чедирип чораан дизе, чазыг болбас.

Чаңгыс тодаргай чижектен маңа ап көрээлинер. О.К.-Ч. Дарыманың хөй удаа бижидип чорааны ыраажы, хөгжүмчү, тоолчу А.И. Чүлдүм-оолдан 1988 чылда Абакан хоорайга үн тырттырар нарын

аппаратурага «Чыраа-Хоор аъттыг Чычыынак-Мөгө» деп тоолчургу чугааның сөзүн, аялганын бижиткен бис. Ол бижидилге 60 томнуг серияның 4-кү томунче кирип турар. Ол тоолчургу чугаага үндезилээн «Чыраа-Хоор» деп улустун ырызы амгы үениң фольклор ансамблдериниң репертуарында доктаамал кирип турар.

Бөгүнгү юбилярның арттырып каан эртем өнүзүн моон соңгаар эмгелеп чыскаар, чурумчудар, шинчилээр ажыл тыва фольклористиканың амгы үеде тургустунуп келген чидиг айтырыглары-биле, ниити сорулгалары-биле дорт харылзаалыг.

Ол кандыг сорулгаларыл?

Бирээде, эң-не чидиг, соңгаарладып болбас, дарый шиит-пирлээр ужурлуг ажыл чүл дээрге, ол дээрге ТГШИ-ниң бижимел болгаш үн бижидилге фондуларында шыгжаттынып чыдар аас чогаал материалдарын кадагалап арттырары, ооң иштинде дыка хөйү О.К.-Ч. Дарыманың үн бижимелдеринге хамааржыр. 1950-60-70-80 чылдарда эрги хевирниң магниттиг пленкаларына бижиттинген аас чогаалын «оцифровка» деп адаар чаа компьютер хевиринче шилчидип кириер ажыл бир дугаар черге турар ужурлуг. Чүге дээрге ол үн бижидилгелери үениң, шыгжаттынган байдалдың таарызының хараазында шынары баскырап, харын-даа балалыг чидериниң кырында келген. Ону чидер болзувусса, эрткен төөгүлүг үелерде чурттап чораан ам бистин аравыста чок дыка хөй тоолчуларның, ыраажыларның, төөгүчүлөргө үнү катап тургустунмас, 30-40 чылдар дургузунда фольклористерниң, бөдүүн чыыкчыларның Тываның бүгү булуңнарындан чыгган база чыыштар үезинде бижиткен ажылы хилис барып болурунун айыылы тургустунуп келген. Чогум оцифровка ажылын фондуга 2000 чылдар эгезинде чүгө эгелээн турган, ам ол ажыл ара соксаан.

Бо ажылды чугулап кылырын уламчылаар дээр болза, тускай техниктиг лаборант азы харын-даа бүдүн бөлүк ону тускай план езугаар кылыр болза, чогуур. Азы институттан дашкаар хуу оцифровка лабораторияларына чагыдып кылдырар. Бо арга арай-ла магадылал чок болгаш айыылдыг бооп болур.

Ийде, бижимел фондузунда аас чогаалының хол-биле бижээн сөзүглелдерин база компьютерже шилчидип, аас чогаалының тускай ниити каталогундан база жанрлар, тоолчулар, чыыкчылар аайы-биле каталогтардан тургустунган сайтыны тургузары чугула.

Уште, аас чогаал талазы-биле бүгү-ле парлаттынган чүүлдерниң, чыындыларның, шинчилелдерниң, номнарның библиографиязын долзуу-биле тургузар. Ниити библиографиядан аңгыда, күүседикчилер, авторлар аайы-биле аңгы библиографиялар база негеттинип турар.

Үстүндө үш сорулганы аас чогаал сектору бижимелдер фондузунун база эртем библиоказының ажылдакчылары-биле демнежи кылыр ужурлуг.

Дөртте, аас чогаалының амгы үеде кадагалаттынып арткан күүседикчилерин янзы-бүрү аргалары – командировкаларны, экспедицияларны, чыыштарны ажылдап тургаш, дилеп тыпкаш, чаа материалдарны чыып бижирип уламчылаар.

Беште, аас чогаалының кол жанрларының шинчилелин ханылатпышаан, эвээш шинчилеттинген жанрларны эртем ажылгалыне кириер. Шинчилелдерниң кол үндезини сөзүглелдер болганда,

эгелеп алган 2 серияда томнарга текстерни, сөзүглелдерни эртем тайылбырлыг үндүрерин уламчылаар.

Алдыда, тыва улустун аас чогаалын Россия болгаш делегей чергезинче нептередип тарадыр. Чижээ, тыва маадырлыг тоолдарны «Эпос народов Евразии» («Евразия улустарының эпостары») деп серияга парлап үндүрер; тыва тоолдарны, мифтерни бүгү делегей улустарының каталогтарыне кириер дээр, оон-даа өске.

Үстүндө көдүртүнген тыва фольклористиканың чугула айтырыглары-биле холбаштыр О.К.-Ч. Дарыманың 75 харлаан оюн таварыштыр оон эртем өнүзүн моон ыңай эмгелеп чыыр, бодамчалыг ажылдаар сорулга-биле дараазында тодаргай саналдарны кириер-дир бис:

1. О.К.-Ч. Дарыманың бижиткен пленкаларының оцифровказын 80 харлаан оюнга чедир демнежи кылыр.

2. Аас чогаал фондузунда О.К.-Ч. Дарыманың холу-биле бижип чыгган материалдарының ниити болгаш жанрлар, тоолчулар аайы-биле каталог-сайттарын кылыр.

3. О.К.-Ч. Дарыманың үндүрген номнарының, статьяларының база ооң киржилгези-биле бижээн ажылдарының долу библиографиязын тургузарын ТГШИ-ниң эртем библиоказынга дагыр.

4. Аас чогаал секторунун 2009 чылдың чайынында Сүт-Хөл кожуунга план езугаар эрттирер аас чогаал экспедициязын О.К.-Ч. Дарыманың 75 харлаан оюнга база А.Б. Соктоев баштаан Сүт-Хөл экспедициязының 25 чыл оюнга тураскаадыр. Ондар Киш-Чалааевичиниң чуртунга ооң мугур харын кожуун чагыргазы-биле кады организастан эрттирер.

5. Аас чогаал секторунун үндүрүп турары 2 сериядан аңгыда, «Тыва тоолчулар» деп чаа серияны «Тоолчу Х.С.-Х. Монгуш» деп 1-ги томдан эгелээр. Бо серияга Ондар Киш-Чалааевичиниң элээн хөй материалдары парлаттынар ужурлуг.

6. Тыва аас чогаалын Бүгү-Россия чергелиг белеткеп турар серияның томнарында Ондар Киш-Чалааевичиниң материалдары база кирип турар. 3-кү, 4-кү томнарны ам үндүреринге белеткеп турар.

7. Ондар Киш-Чалааевичиниң чырык адын моон-даа соңгаар мөңгөжидип арттырар сорулга-биле республика чергелиг хемчеглерни алыры база күзенчиг. Чижээ, ТГШИ биле Камбы-Лама эргелели демнежи тургаш, Ондар Киш-Чалааевичиниң эм оъттар талазы-биле дуржулгазын тарадыр хемчеглерни ап, тускай номну белеткезе кандыгыл?

О.К.-Ч. Дарыманың 1990-2000 чылга чедир чон ортузунга улусчу эмнелгени, сарыг шажын чурагайын нептередип, кижилерге дуза кадып, практиктиг ажылды кылып чораанын база Камбы-Лама эргелелин тургузарының мурнунда оон таваан салчып, 1990 чылда Сандак Казак Башкы-биле кады ажылдап, харысалгалыг хүлээлгени күүседип чораанын барымдаалааш, Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейинге буддизм залынга Тываның Камбы-Лама эргелелин төөгүзүн чырыткан самбыраны тургузуп, оон аразына Ондар Киш-Чалааевичиниң булуңун тургузар болза, ону бүгү чон көрүп үнелээр, оон ады төөгүгө уттундурбас артар.

Зоя САМДАН,
ТР-ниң Чазааның чанында
ГШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

Тыва-моол найырал

ЧЫРЫК КҮЗЕЛИ БҮДЕР-ЛЕ БОЛЗУН

Чоокта чаа Тывага акы-дуңма Моолдун Баян-Өлгий аймааның Сенгел сумузда чурттап чоруур төрелдеривис – тывалар кээп, солун концертин бараалгадып, республиканың кожуун, сумуларынче гастрольдаан. Бо чылдың январь айда база олар Тывага келген. Ол кээп чораш, Тыва Республиканың Чазаанга, ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызынга делегнни кириген. Сенгел сумузу 9000 ажыг чурттакчылыг, оларның 2 муну — тывалар, арктаннары — казахтар, моолдар.

Сенгел сумузда чаңгыс клуб бар. Ону хөй санныг казахтар боттарынга тудуп алган, ынчангаш хөй кижиле сыңышпазындан Чаа чыл болгаш өске-даа улуг байырларда тыва чурттакчылар ойнап-хөгөп, дыштаныр чер чок артып турар. Оон ужурундан тыва аныяктар боттарының күжү-биле салым-чаянныг эш-өөрүн чыгаш, концерт-оюну-биле Тывага гастрольдааш, боттарынга клуб тудуп алыр акша-төгерикти ажилдап алыр сорулганы салган. Сенгелчилерниң бо күзел-сорулгазын деткип, Тыва Республиканың Чазаа «Игил-2009» чылында чорудар хемчеглерниң аразынче Тываның Улусчу чогаалдыг төвү биле Сенгелде «Тыва» аныяктар төвүнүн кады ажилда-жылгазын кириген. Бо аныяктар эрткен кыжын база концерти-биле Тываның чурттакчыларын өөрткен. Оон аңгыда чазын С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг төвүнүн килдис эргелекчизи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Юлиана Ондар болгаш Тываның композиторларының чогаалдык эвилелиниң даргазы Амыр Хоюгбан олар баштаан бөлүк Сенгелге чедип, тываларның аас чогаалын сонургап, ылаңгыя ырларын бижидип ап, солун ажилды кылган.

Май айда Сенгелдин аныяктары Тывага база катап келгени ол. Май 13-тен 27-ге чедир олар республиканың чамдык кожуун, хоорайларын кезип гастрольдавышаан, ачы-буян марафонун организастаан. Оларны идегелдиг өңүү апарган Юлиана

Сенгелден келген аныяктар «Азия төвү» тураскаалдык чанында.

Ондар удуртуп-башкарып, үдөп чораан. Эрзин, Тес-Хем, Танды, Каа-Хем, Бии-Хем, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Ак-Довурак, Бай-Тайганы эргээш, эң сөөлүндө Мөңгүн-Тайгалааш, улаштыр чанар сорулгалыг келгеш, ону ол олчаан күөсеткен.

Кожуун, сумуларның чагыргалары аалчы артистерин чылыгы-биле уткуп, ак кадарларлыг, суй белектерлиг, амдангыг аш-чемниг уткаанынга сенгелчилер өөрээш. Олар чүгле концерт-оюну көргүзери-биле кызыгаарланмай, социал ажилдакчылар, удуртукчулар-биле ужурашып, арга-дуржулга солчуп, ажык чугааны кылган. Оон

аңгыда ус-шевер даараныкчы Иргит Орей уруу Сесээр хол-биле кылган ажилдарының делгелгезин чораан черинге-ле делгеп, хөйгө көргүзүп, арга-дуржулга солчуп, мастер-класстарны организастааны дыка солун, өөредиглиг болган. Ылаңгыя Каа-Хем кожуун тыва өгнү тип бергеш, уран мастерге ажилдаарынга таарымчалыг байдалды тургускаш, оон өөренип алыры-биле күзелдиг кижилерни чалаан. Ширтекти салыры, тыва идикти даараары, тыва чемнерни кылырын Иргит Сесээр холу-биле кылып, көргүзүп тургаш, сонургалдыгларны өөреткен. Улуг ажыктыг ажилды суртаалдап, арга-дур-

жулга солчуп келгени дээш, Каа-Хем кожуун чагыргазы, ында көдээ ажил-агый эргелели, культура килдизи ону хүндүлел бижиктер-биле шаңнап, суй белектерни сөңнээн. Шаң-ла ындыг солун ужуражылгалар Эрзин, Бай-Тайга кожууннарга база болган. Көөрге дөмей-даа болза, тыва идик-хепти даараарының аргалары, технологиялары аңгы дээрзин бо ужуражылга-делгелге бадыйкаан. Арга-дуржулга солчулгазы уран-шевер мастерлерниң арга-методун улам байытканы чугаажок.

Гастрольдап каапкаш, сенгелчилер «Азия төвү» тураскаал чанынга агаарлап, тураскаалга чуркка тырттырып чоруп турар үезинде оларга ужурашып, кандыг сагыш-сеткилдиг аалынче айттыныптар деп турарын сонургап айттырымынга, шупту-ла Улуг Тываны магадап ханмаанын чугаалаар болду. Ногаан арга-ыяштардан, кайгамчык чараш хемнер, даглардан, а эң-не кол чүүл боттарыныска дөмей, чаңгыс дылдыг чонувустун дузааргак, биче сеткилдиг, буянныг сеткил-хөңнүндөн канчаар-даа аажок улуг күчү-күштү, энергияны алганын катап-катап чугаалап турдулар. «Ада-иелеривистиң безин кээп көрбээни, бүгү назынында күзел-бодап чорууру Улуг Тывага кээр, төрөл чонувус-биле аралажып чугаалажыр дыка-ла аас-кежиктиг болган улус-тур бис» — деп өөрүшкүзүн илереттилер.

Бөлүктүн удуртукчузу Баян-Өлгийниң башкы колледжизиниң доозукчузу, моол дыл башкызы Батхуу Сэдэн-Баяр-биле чугаалаштым.

— Кыжын келген аныяктардан өске аныяктар келгени ол ирги бе?

— Кыжын кээп чораан башкылар ажил-агыйының аайы-биле чай чок, школага шылгалдалар эгелээр апарганындан кээр арга чок болган. Бо удаада олар өөреникчилерин чорутканы бо-дур. Оларның аразында хореография база англи дыл башкызы — ийи аныяк башкы бар.

— Аныяктар эвилелиниң даргазынга кажандан эгелеп ажилдай бердиңер?

— Бо чылын чаа соңгуттурдум.

Бистин Аныяктар эвилелинде 15-тен 35 хар чедир аныяк-өскөн бактаап турар. Ону тургускан идепкейжилеривис — школа башкылары. Кижизидилге ажилынга хамаарыштыр дыка хөй чүүлү олар кылып турарлар.

— Эвилелинерниң кол сорулгаларын таныштырып көрүңер.

— Эң-не кол сорулгавыс — аныяктарынысты каттыштырып, бир демниг кылдыр эвилелдээри. Эртең чедип алган-даа болза, Сенгелге ажил тывылбазындан аныяктар аймак-аймак-биле өскээр көжүп чоруп турар. Ону болдурбазын, ажилчын олуттарны тургузарын чедип алыры — эң чугула сорулгавыс. Оон аңгыда школада бистин ажи-төл чүгле 5 класска чедир тыва дылды өөренип турар, тыва чогаалды оон өрүкласстарга база өөредирин чедип алыр сорулгалыг бис. А бо удаада Улуг Тывада келген сорулгавыс билдиргир — боттарыныска клуб тудуп алыры.

— Эвилелинерде хөй кижиле бар бе?

— 300 хире аныяктар бар.

— Концерт үндүргөш, кайы хире акша-түн кирип алдынар?

— Январда хөгжүм-шии театрынга концерт үндүргөш, көрүкчүлөрдөн 36042 муң рубльди, дуздеткимче кылдыр 176 муң рубльди алдывыс. Чайгы үеде 500 муң рубльди ажилдап алдывыс. Эрзин, Өвүр, Бай-Тайга кожууннардан эң-не хөй акша кирген, оларга болгаш өске-даа буянныг сеткилдиг төрөл чонувуска өөрүп четтиргенивисти өөрүм мурнундан илередип тур мен. Тыва Республиканың Чазаанга, ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызынга, Улусчу чогаалдыг төвүгө улуг деткимче, дузазы дээш мөгейип тур бис.

Салым-чаянныг бо аныяктарның чырык күзели боттаныр-ла болзун деп йөрээгеш, байырлаштым.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс МАСПЫК-ОЛДУН тырттырган чурчуу.

Наркомания-биле демисел

(Төнчүзү. Эгези 3-күарында).

Аптека четкилери, эмчилер таварыштыр хоойлу-биле чөпшээрп каан наркотик шынарлыг эм-таң болгаш психотроптуг күштүг бүдүмелдер-биле холбашкан кем-херек үүлгедип тургаш, хөйү-биле туттурган бооп турар. Бичии хемчээлдиг чыдыг чашпанны шыгжап чорааны дээш азы ону тыртып тургаш туттурган кижилер-биле муниципалдыг тургузулгаларың иштики херектер килдистериниң шагдаа ажилдакчылары сайгарар апарган.

Ук албанның кылыр ужурулуг ажил-херээ хөй акша-төгерики-биле холбашкан, улуг хемчээлдиг наркотиктерни доктаамал садып-саарып, соңгаартан келген садыг-жылар, садып алыкчылар-биле дугуржуп, наркотрафик (саарылга каналдарын) тургузуп чоруур херектерге кеземчени тургузар болгаш ниитилелдин айыыл чок чоруунга улуг хораны чедирип, кижиниң кадыкшылынга хоралыг сайгарылга кылып турар дилерлерге (садыгжыларга) моондактар тургузар, оларның киле демисел чору-

дар албан болганда, бо талазы-биле ажил элээн көскү апарганын үстүндө адаан сан-чурагайлар херечилеп турар. Ынчалза-даа бо херектерни үүлгедип турар бөдүүн кижилерден аңгыда, наркомания аарыының кол өөскүдүкчүлери болур бай-шыырак «ажыт өмээржикчилери» билдинип турар-даа болза, оларны кеземче херээнге онааштырыптар шыңгыы болгаш күштүг факт-барымдаа чок болуп турарындан оларны буруудадыр таварылгалар көңүс эвээш дээрзин Александр Светличный чугаалаан.

Чоокта чаа Каа-Хем кожуунун Кундустуг сумузуң Төлээлекчилер хуралының ийи депутаты Альбина Салчак болгаш Салина Салчак наркотиктерни садып-саарып тургаш, ол-ла черинге туттурганнар. Депутаттарның амыдыралы аргажок аар-берге, чединмес деп санаттынып, азырап олурар ажы-төлу аштап, суксап турган бе? Чок. Шаңмындыг эрге-байдалдыг кижилерниң акша-шалыңы доктаамал

шыырак, бажың-балгады ордуыш-каш, машина-балгаттыг, хөй мал-маганың кижилер-дир. Оларны айыылдыг «сайгарылга» кылырынче чүү албадапканы билдингир. Оларның ажык-кончаа сүрген, оон-даа хөй акшаны «ажылдап» алыр чиижең болгаш чазый сеткил-сагыштың аяа долганы ол-дур. А аныяк салгалдың кадыкшылынга наркотиктер кайы хире коргунчуг салдарны чедирип турарының дугайында бодалдап оларның мээ-медерелинге тывылбас дээрзин бо таварылга көскүзү-биле херечилеп турар-дыр. Ынчангаш наркомания-биле холбашкан хоойлу езугаар кеземче херээнин шийтеки кымны-даа кээргевес-даа болза, хөй акшалыг, балдыры дыңзыг, чогуур таныш-көрүштүг, херек харылзаларлыг кижилер ийи-үш чылга хосталгазын казыдар таварылгалар бар.

Чоокта чаа Чазактың наркотиктерге удур демисел чорудар комиссия Шагаан-Арыг хоорайга

үүнүшкүнүг хуралды эрттирген. Аңаа конопля өзүп турар шөлдерлиг Каа-Хем, Танды, Кызыл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарының кожуун чагыргаларының харысалгалыг даргаларын болгаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының специалистерин чалаан болгаш бо чазын конопляның өзүмнерин узуткаар ажилды комиссия хынаан. Түннелинде чүгле Улуг-Хем кожуун бо талазы-биле багай эвес көргүзүлгелер ажилды кылган, а арктан кожууннар бо улуг ажилды күөсетпээнин республиканың кол наркополицейжизи хомудап, оларны багай ажилын шүгүмчүлээн. Кожуун чагыргаларының талазындан наркотиктерге удур демиселге шак мындыг тоомча чок болурун онзалап, бо талазы-биле байдалды ол Чазак Даргазының мурнунга илеткээн.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чурчуу.

БАЙЫРЛАЛ ЭРТКЕН...

(азы байырлал соонда бодал)

База бир байырлалды чон байырлаан шинчилиг эрттир-дивис.

Чогум байырлал бе дээрге, байырымныг чүве-даа чок, байыр-лал эвес бе дээрге, ында-мында байырлал дээш аскан чарлалдар-ла хей.

Найысылал Кызылывыс чүгле кызылчыларның эвес, кайыын-даа келген аалчыларның дыштаныр, магадаар, сонуургаар дээш келген чери дээрзин билип алза черле артык эвес боор. Бо удаада Аныяктар хүнүнде онза сонуурганчыг чүве-даа эскертинмеді.

Дыштанылганың Национал парыгында спортчу ийи улуг хемчег – ТР-нің Чазак Даргазының шаңналы дээш хол бөмбүүнүн маргылдаазы биле аныяктар ортузунга тыва хүреш маргылдаазы хей аарыкчыларны болгаш көрүкчүлери чыгган дээрзинге маргышпас мен.

Кызыл хоорай мэриязының күш-ажылчы студент отряды Улуг

Хемнің кыдыын дургаар арыг-лаашкын ажилын чорудуп, боттарының үлүүн хоорай чаагайжы-дылгазынга киригенин онзалап демдеглекседим. Оларның ажилының түннели – арыг-сигил кудумчу, арыг, чараш хоорайывыс дээш өскелерге ол хүн көөргөттинип болур болду.

А культура-массалыг ажилдар талазы-биле Кызыл хоорайда тускай департамент, оон иштиги тургузуунда культура килдизи, дыштанылганын организаастар төп, культура-массалыг ажилдар хараылаар тускай мергежилдиглер база хоорайның культура бажынарны бар хирезинде, аныяктарның байырлалын чогуур деңгелге эрттирип шыдаваан деп болур.

Салым-чаянныг, талантылыг аныяктар республикада, оон иштинде найысылалда хей. Оларның курлавырын маңа ажыглап, делгелгелери организаастап, бот-ты-вынгыр уран чүүл көрүлдезин эрттирип болгу дег. Арат шөлү

хөлүе берген, ээнзиргей хүнзеди. Национал паркка кезээки «тусовка» – «Хову-Аксы-2009» эстрада ыры конкурзунун тиилекчилериниң киржилгези-биле дискотекаже кирген-не аныяктар киргени чадавас...

Культура департаментизиниң хей санныг ажилдакчылары аныяк өг-бүле тудуп турар бадылажылга езулалын эрттирген байырлалда ажилдаан аттыг турарын эскердим. Байырлалдың тускай сценарийин бижизе-даа, режиссернун азы культура-массалыг ажилдар талазы-биле специалистин ажилы көзүлбеди. Азы дуржулга кирбээни ол бе? Оларда ындыг чүве чок – хоорайда болуп турар куда-дойларның кол эрттирикчилери департаментиниң ажилдакчылары дээрзин улус-чон билир, а ол чүгле каш кижиниң сонуургалын чедип алыр, хууда кончаа сүрген кол ажилы апарганы ол чүве ирги бе? Айлаң МОНГУШ.

Каайлы черинде

"ЧҮҮ ЧҮВЕГЕ ХОМУДАП ТУРАР СИЛЕР?"

Июль 6-дан 15-ке чедир Тыва каайлы «Чүү чүвеге хомулап турар силер?» деп акцияны чорудуп турар. Акцияның сорулгазы – даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилеринге оларның болгаш каайлы органнарының ажилдакчыларының каайлы хоойлужулгазын ажыглап турарының шынныын сайгарар, маргылдаалыг айтырыгыг байдалдарны суд сайгарылгазынга че-

дирбейн шиитпирлээр.

Бодунун эргелерин, хостуг чоруун азы хоойлу езуугаар сонуургалдарын каайлы органнары азы каайлы ажилдакчыларының хөделиишкиннери-биле (хөделбээни-биле), шиитпири-биле хажыттыг деп санап турар республиканың чурттакчыларының бүрүзү, даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчизи Тыва каайлыга хууда боду 2-19-04

телефон-биле азы РФ-тиң Каайлы кодекзиниң 7 эгезинде негелделери езуугаар бижимел хевирге хомулапды кирип болур. Адресивис: 667009, Кызыл хоорай, Ровенская кудумчузу, бажың 3а. Шупту чагааларны болгаш хомулапдарны каайлының эрге-хоойлу кезээни албан-дужаалдыг кижилери өөренип көөр болгаш оларга харыыны албан бээр.

Наталья МОНГУШ, Тыва каайлының хей-ниити-биле харылзаалар талазы-биле специализи.

«БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ»

Тыва каайлыда «БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ» ажилдап турарын дыңнаттывыс. Каайлы докумен-тилерин долдурарынга болгаш хыналданы чорударынга дүрүм хажыдып турар таварылгада, кор-рупция, акша «ушта соп» негээр, каайлы органнарының ажилдакчы-ларының хүлээлгезин күүседип тура, төлөп чок аажылаашкыны, шүүдээшкин болгаш каайлы ор-

ганнарының ажил-чорудулгазында өске-даа четпестерниң дугайында Тыва каайлының «бүзүрел теле-фонунче» долгап болур силер. Дугаары: (8-394-22) 2-19-98.

Сибирьниң каайлы эргелелинче сонуургаан айтырыгларыңар аайы-биле «бүзүрел телефонунче» дол-гап болур силер. Дугаары: (8-383)-228-12-49.

Телефоннар бүдүн хонук

дургузунда автоматтыг байдалда ажилдап турар. Шупту дыңна-дыглар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар. Силерниң ат-сывы-нарның болгаш медээнерниң чажыдын магадылаар.

Наталья МОНГУШ, Тыва каайлының хей-ниити-биле харылзаалар талазы-биле специализи.

Онза байдалдар яамызында

девискээринге Каа-Хемге үш кижиге моторлуг хемеге Вавильев эргинин эртип чыдырда, бирээзин хемеден ушта халыда берген. Кады чораан эштери аңаа дуза кадып шыда-ваанын Сарыг-Септе күрүнениң улуг инспектору дыңнаткан. Сугга дүшкен кижиниң дилээри-биле Каа-Хем кожууннун ИХЭ, Тываның дилеп-камгалаар отрядының ажил-дакчылары хаара туттунган. Сугга дүшкен кижиниң өлүг мөчүзү тывылган.

Июнь 23-те Улуг-Хем кожуун чагырыкчызының даргазынга 1952 чылда төрүттүнген, Саян-Шушенск

суг шыгжамырында инспекторлап ажилдап турар адазы чиде берген дугайында билдиришкин кирген.

ТР-де ХК болгаш ОБ агентиле-линден дилеп-камгалаар ажил-дарже 2 водолаз, 1 матросту чорут-кан. Оларга деткимче кылдыр Улуг-Хем кожууннун ИХЭ 3 ажил-дакчызын кошкан.

Биче Шугур девискээринде инспекторнун хемезиниң кыдыкы соңгалары бузук, моторун үрөп каан турган. Истеп-тывар ажилдар уламчылап турар.

Снежана ШОЙЗАТ.

Чоннун кичээнгеинге!

«Саяно-Шушенск» заповедниги 2009 чылдың июль 1-ден август 15-ке чедир Уру аржаанынче эрттирилгени чөпшээрер турар. Дыштаныр күзелдиг кижилерни дараазында адресстерден эрттирилгени садып ап болурун дыңнадып тур. Паспорт албан херек. 1 өртээ — 50 рубль.

Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы суур, Бүрбү кудумчузу, 16. Тел.: 39445-21-3-98, сот.: 8-923-380-5743.

Ишкин суур, Мурзууна кудумчузу, 3. Сот.: 8-923-380-2485.

Күш чок деп санаар

Бай-Тайга кожууннун Тээли №1 школазының Азиат Григорьевич САЛЧАККА 2003 чылдың июнь 11-де тывысканы Б 0543028 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызылдың автомобиль-орук техникумун дооскан дугайында Сай-Суу Вячеславовна СОЯНГА 2003 чылдың июнь 6-да тывысканы СБ сериялыг 3423231 дугаарлыг димломнун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КОНКУРСТУ Организаастаан

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның ОШАЧКИ эргелели, Кызыл хоорайның мэриязының Өөредилге, аныяктар болгаш спорт талазы-биле департаментизи болгаш хоорайның транспорт болгаш энергетика килдизи Тываның найысылалыга «Күш-ажылдың кижизи» деп маршрут таксилериниң аныяк чолаачыларының аразынга профессионал мергежилниң талазы-биле конкурсту организаастап эрттиргеннер.

Кызылда «Газельдер» пасса-жирлер аргыштырылганын кол транспорту болу берген, ынчангаш оларның чолаачыларының аразын-га орук шимчээшкиниң чурумун билирин, профессионал мергежи-лин хынаарын шиитпирлээр. Мар-шрут таксизиниң чолаачызы пасса-жирлерниң айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг болгай.

Бодунун профессионал мер-гежилин көргүзерин он маршрут таксизиниң чолаачылары илерет-кеннер. Ынчал кээрге конкурсче чүгле орук шимчээшкиниң чур-мун үрөвзөн чолаачыларны кири-ген. Бирги шыналда — теорияны билири. Дыка хей киржикчилер чээрби экзамен билеттериниң айтырыгларынга 6 минута иштинде харылап четтигипкен. Конкурстун ийги чадазында, техниктиг часты-рыг чокка «ГАЗ-322132» башкарып чорааш, беш нарын фигураларны күүседир, ону кылыры ындыг-ла

амыр эвес. Чижээлээрге, шимчеп чоруп олургаш, кабинаның соңга-зын ажиткаш, азып каан кольцону уштур, оон соонда дедир эеп ал-гаш, ону катап кедирип каар шыл-галда эң берге болган. Ынчалза-даа конкурстун шупту киржик-чилери бо бөдүүн эвес шылгал-даны чедимчелиг күүсеткеннер.

Чидиг демиселдин түннелинде бирги черни чолаачы Айдыс Быр-най алган, ийги черге Омак Оор-жак келген, үшкү черни Руслан Сабельников алган. Орук шим-чээшкиниң чурумун билиринге Олег Оюн тергидеэн. Тиилекчи-лерни дипломнар болгаш өртктиг белектер-биле шаңнаан. Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның ОШАЧКИ эргелелиниң дыңнат-каны-биле алырга, конкурсту чаң-чыл езуугаар чылдың-на эрттирери көрдүнген.

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның парлалга албаны.

НАРКОТИКТЕРНИ ӨРТТЕТКЕН

Бүгү-делегейниң наркомания-биле демисел хүнүнде Тываның наркополицейжилери ээлчеглиг 47 кг ажыг наркотиктерни өрттедип демдеглээр. Ол марихуана, гашиш болгаш героин 6 кеземче херектериниң боттук барымдаалары болур. Оон дөртүңге суд шииткелди үндүрген, 2 кеземче херээңге буруудаттырып турар кижилерниң өлгени-биле херекти соксаткан.

Оларның бирээзи А.Ш.Ензак эрткен чылын «дузазы дээш» соттук телефон-биле шаңнаар бооп аазааш, үш назы четпээн оолдарны наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр саарарынга кириштирген. Ийги героин садыгжызы А.Ю. Панкратов чоокта чаа кудумчуга өлүртүп каан.

Арткан 4 херектер талазы-биле 4 кижиге шииттирген: оларның үжү — Турандан Л.Салчак болгаш Кызыл-дан база Кур-Чер суурдан Монгуш

алышкылар онза улуг хемчээлге наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр садып сайгарганы дээш шыңгыы корум-чурумнуг колонияга херээн эрттирери-биле 24,5 чылга хосталгазын казып шииттиргеннер, а Балгазын суурнун чурттакчызы А.Б.Тюлюш улуг хемчээлдиг наркотиктерни хоойлуга чөрүштүр тып алгаш база шыгжап турганы дээш суд 5000 рубльдин торгаа-лынга шииткен.

ОРУК ОЗАЛ- ОНДАА ӨЗҮП ТУРАР

Эрткен чылдың бо үезинге деңгээрге (111 озал-ондак), орук озал-ондаа бо чылдың алды айларында (146 озал-ондак) рес-публикада өскен. Орук озал-ондаанга когараан кижилерниң саны 302, оон иштинде 44 кижиге өлгөн, кемдээн кижиге — 258.

СУГ ДЕВИСКЭЭРИНДЕ

Июнь 29-та Каа-Хем кожууннун

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаса.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuv.ru (shyn@tuv.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7350. Чагыг 72. Номерни парлалгаже дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааки Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээр.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-нің «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.